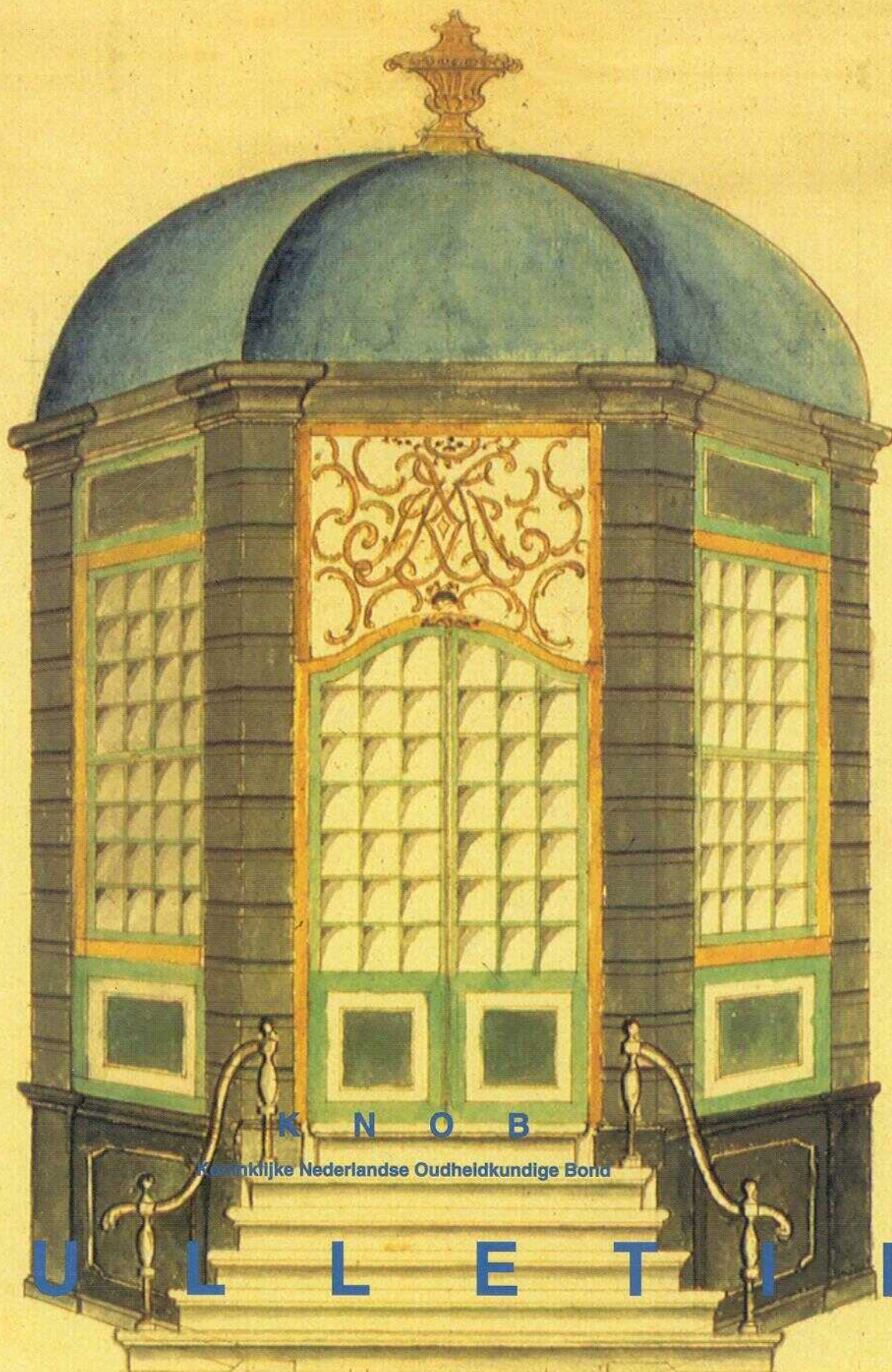

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RPMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Gabri van Tussenbroek
De oostpartij van de tiende-eeuwse Sint-Lambertuskathedraal
van Luik als navolging van de Dom van Keulen 41

Thomas H. von der Dunk
De architectuurtekeningen van de kinderen van het Utrechtse
Burgerweeshuis 50

Thomas H. von der Dunk
De Kerk en het Rechthuis van Westzaan. Johan Samuel Creutz
buiten de poorten. De bijdrage van het Amsterdamse bouwvak
tot de architectonische modernisering van een Noordhollands
dorp 58

Publicaties

Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar
verdwenen buurschappen bij Zutphen (recensie H.T. Waterbolk) 73
E. van Ginkel en A. Carmiggelt, Archeologische Routes in
Nederland (recensie K.J. Steehouwer) 74
Derde Eismaprijs 1998 74

Signalelementen 75

Monumentenzorg

Het Groene Hart voorbij (G.J. Borger) 75

KNOB

Jaarrede 1997 (G. Heuff) 77
Studiedag Breda op 27 juni 1997 78

Summaries 79

Auteurs 80

*Afbeeldingen omslag:
voorzijde:*

*Ontwerp voor achtkante tuinkoepel door Johannes Koopman
Groot Burger Weeshuis Utrecht XVIIIId
(G.A. Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tek.nr. 122)*

achterzijde:

*Cultuurhistorische waarderingskaart van het Groene Hart
(Platform Landschap en Cultuurhistorie, Amsterdam 1996)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 96, 1997, nummer 2

De oostpartij van de tiende-eeuwse Sint-Lambertuskathedraal van Luik als navolging van de Dom van Keulen

G. van Tussenbroek

De verdwenen Sint-Lambertuskathedraal van Luik wordt beschouwd als een belangrijke representant van de romaanse bouwkunst in het Maasland. Chronologisch volgt de bouw van deze kerk op de ingrijpende verbouwing van de Dom van Keulen, door aartsbisschop Bruno (953-965). Jacobsen en Bosman hebben al gewezen op de treffende overeenkomst tussen de tiende-eeuwse Dom van Keulen en de Sint-Lambertus.¹ In dit artikel zal aandacht worden besteed aan de oostpartij van de Sint-Lambertus, met name aan een eventuele crypte. Ten eerste zal worden geprobeerd een antwoord te geven op de vraag of deze crypte in de tiende eeuw daadwerkelijk aanwezig is geweest. Vervolgens zal worden ingegaan op de plaats van de oostpartij binnen de ontwikkeling van de romaanse architectuur. Tevens wordt een antwoord gezocht op de vraag waarom in Luik is gekozen voor een type koor-sluiting zonder koortravee en zal worden gekeken naar wat de redenen kunnen zijn geweest waarom de Keulse Dom bij de bouw van de Sint-Lambertus als voorbeeld heeft gediend.

Afb. 1. Afdruksel van zegel van Bisschop Notger van Luik (972-1008).
Foto: auteur.

I. De Sint-Lambertuskathedraal van Luik

Met de bouw van de ottoonse Sint-Lambertus werd rond het jaar 980 begonnen door bisschop Notger van Luik (972-1008). De kerk werd in 1015 door Notgers opvolger Balderik II (1008-1018) gewijd. Notger was een telg uit een Schwa-bisch geslacht en, evenals Bruno van Keulen, afkomstig uit de zogenaamde hofkapel, een groep geestelijken aan het hof van Otto de Grote.² Toen Notger in 972 tot bisschop van Luik werd gewijd, stond de Sint-Lambertus op instorten.³

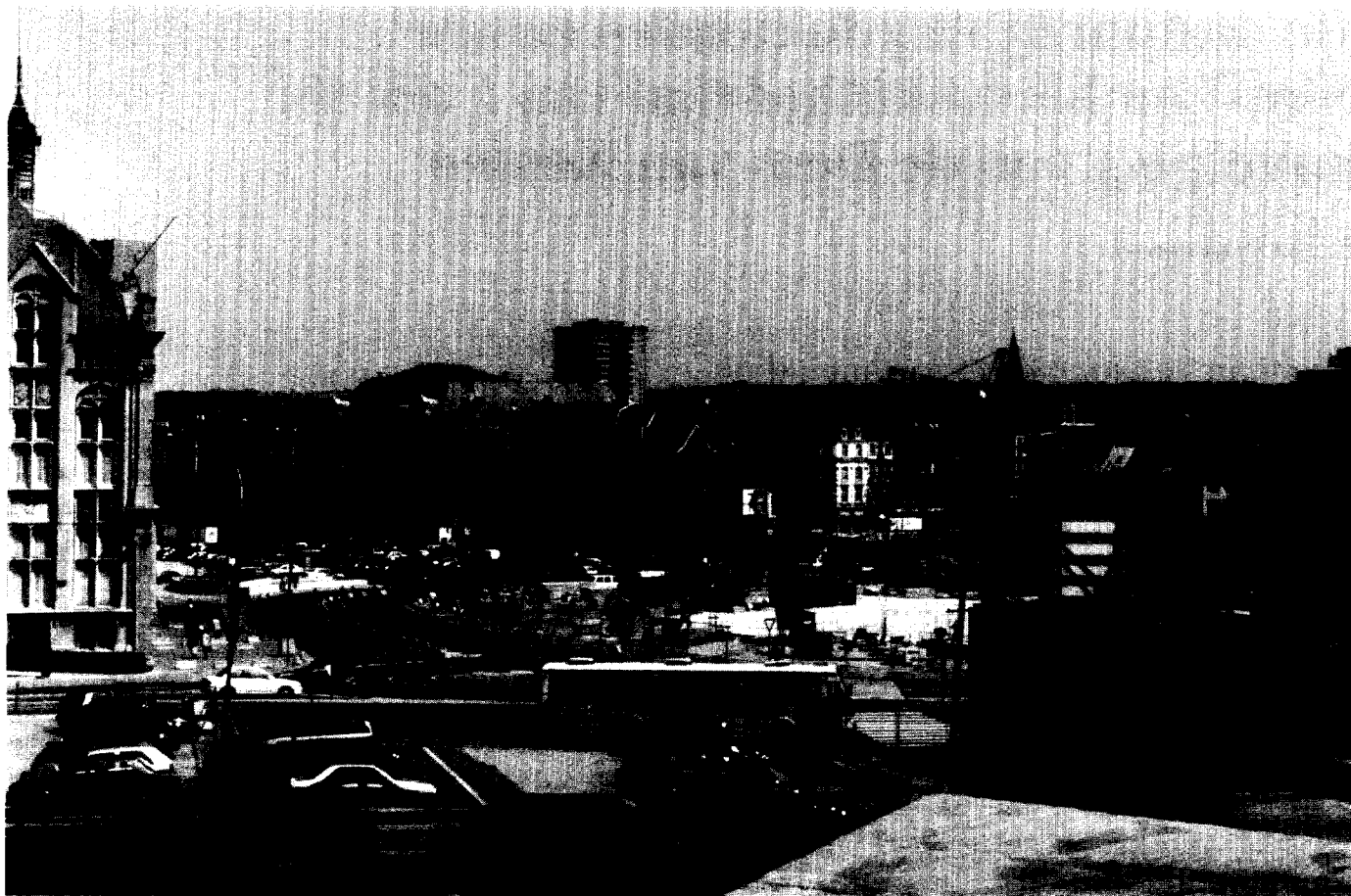
De pre-romaanse Sint-Lambertus die Notger op de plaats van de oude kathedraal oprichtte, was een driebeukige kerk⁴ met twee transepten. Aan de westzijde bevond zich een vierkant gesloten koor met een crypte. Aan de oostzijde was het gebouw gesloten met een halfronde absies, geflankeerd door twee absidiolen. Het westkoor was gewijd aan de heiligen Cosmas en Damianus, het oostkoor aan de Heilige Maagd.⁵ Na een brand in 1185 werd de kathedraal herbouwd in gotische stijl. Uiteindelijk is de kerk door de Luikenaren verwoest, nadat de Fransen aan het einde van de achttiende eeuw de stad hadden ingenomen. De laatste bovengrondse resten werden rond 1830 verwijderd.

Archeologisch onderzoek

In 1907 werd voor het eerst archeologisch onderzoek gedaan naar de Sint-Lambertus. Hierbij is echter geen onderzoek gedaan naar het oostkoor.⁶ Tijdens de uitgebreide onderzoekscampagne die in 1979 is gestart, is dat wel gebeurd. Uit deze hernieuwde onderzoeken, die veel over de vroegste geschiedenis van Luik duidelijk hebben gemaakt, is geconcludeerd dat ten tijde van Notger geen oostcrypte aanwezig was in de Sint-Lambertus. Een dergelijke crypte zou pas in de twaalfde eeuw in de kerk zijn gerealiseerd.⁷

Toch is dit niet het laatste woord dat in deze zaak kan worden gezegd. Zo zeker als het is dat er vóór de twaalfde eeuw een westcrypte is geweest, zo moeilijk lijkt het de aanwezigheid van een oostcrypte vast te stellen. Wellicht ten overvloede volgen hier twee citaten. Het eerste is van J. Alénus-Lecerf, die de leiding had bij de opgraving van de oostpartij in 1979. Het tweede is van M. Otte en P. Hoffsummer, die de leiding hadden over de opgraving van de westpartij, en die hebben gepoogd een overkoepelend beeld te geven van de gedane onderzoeken.

De opgravingen tonen aan, dat het oratorium nooit ver-

Afb. 2. De Place-Saint-Lambert in juni 1996. Foto: auteur.

plaatst is. De uitbreidingen die achtereenvolgens plaatsvonden, verliepen steeds concentrisch en rond een en dezelfde lengte-as. Het lijkt ons waarschijnlijk dat de absis van de vorige kerk in gebruik blijft. Onmiddellijk aan het transept vastgebouwd, verleent zij aan het romaanse koor een massief gedrongen voorkomen, doordat een koortravee ontbreekt.

Verder komt er nog een kooromgang bij en deze heeft de buitenafmetingen van het nieuwe sanctuarium, namelijk een breedte van 17,4 meter en een diepte van 8,4 meter. Omdat de resten bijna overal beperkt zijn tot de laatste funderingen of zelfs verpakt zijn onder een aanzienlijke laag metselwerk uit latere tijd (in de noordelijke en zuidelijke delen), was het niet mogelijk om vast te stellen dat er een crypte is geweest, zoals echter voor sommigen vaststaat.⁸

Het citaat van Otte en Hoffsummer: *Geen enkel element in het fundament, de vloer of de pilaren was gekoppeld aan deze fase [tiende-eeuwse fase], hetgeen aangeeft dat het loopniveau in het interieur hoger lag dan de bovenhoogte van het hoogste metselwerk dat bewaard is gebleven. We zouden dus niet te maken hebben met omhoogrijzende parementen, in ieder geval niet in de binnengedeelten van het bouwwerk. In het hele westelijke deel hebben wij evenmin een interieur-*

*vloer aangetroffen die met deze fase verband houdt. Daarentegen zou het niveau van de westcrypte bewaard gebleven kunnen zijn in het oostkoor. De afwezigheid daarvan houdt dus in dat in die tijd geen crypte aan deze zijde aanwezig was.*⁹

Uit deze beide nogal cryptische passages is niet goed op te maken hoe de aangetroffen situatie er precies heeft uitgezien. Interessant is het nu om alle opgravingsgegevens eens op een rijtje te zetten. Als we de plattegrond van de opgraving bekijken, valt direct al op hoe weinig in feite is teruggevonden van de tiende-eeuwse kerk. Desalniettemin is de reconstructie van de plattegrond plausibel, al blijven hier en daar wel wat vragen liggen, onder andere naar de zware fundamente die ten oosten van de twee kleine absidiolen zijn aangegeven.¹⁰

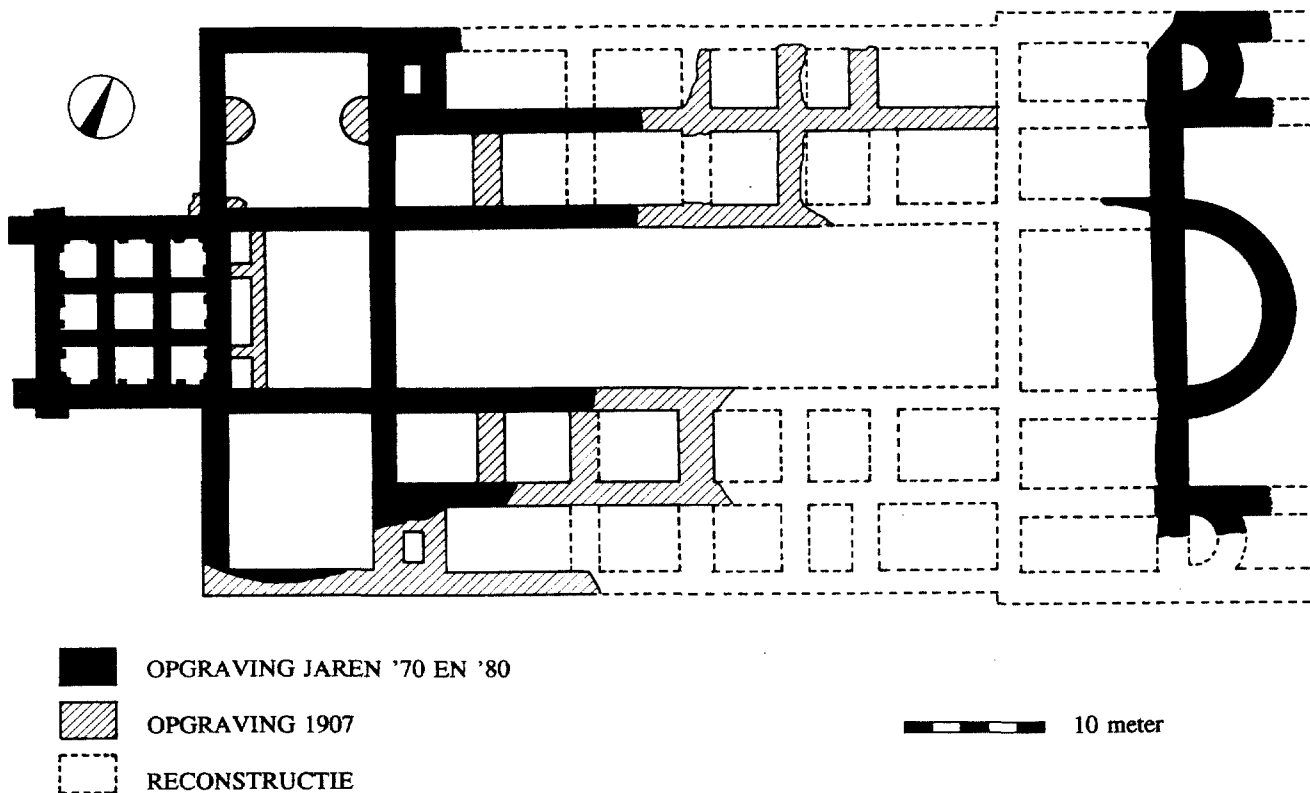
De opgravingsgegevens zijn door F. Ulrix nader uitgewerkt, en op zijn plattegrond is te zien dat hij het overgrote deel van de tiende-eeuwse resten als opgaand muurwerk interpreteert.¹¹ Slechts de muur tussen het transept en de absis wordt als koppelfundering aangemerkt. Indien de Sint-Lambertus in de ottoonse tijd reeds over een oostcrypte heeft beschikt, heeft deze zich mogelijk niet tot de absis beperkt, maar liep zij over de genoemde koppelfundering heen, tot on-

der de viering. Wat de opgravingsplattegronden betreft, behoort dit laatste zeker tot de mogelijkheden. De zeer laag gelegen koppelfundering, die tussen de aanhechtingpunten van de absis op de oostelijke transeptwand slechts twintig centimeter dik was toen deze werd teruggevonden, laat qua ligging aan de bovenkant genoeg ruimte over voor een crypte. Het niveau van de bovenkant van dit fundament lag namelijk nog 2,40 meter onder het niveau dat werd geïnterpreteerd als het grondniveau van de twaalfde-eeuwse crypte. Het is dus duidelijk dat we hier met de onderste twintig centimeter van de koppelfundering te maken hebben. Een situatie zoals die in Keulen is aangetroffen kan echter ook niet geheel worden uitgesloten. Hier beperkte de crypte zich tot de absis.¹² De geringe dikte van de koppelfundering is niet oorspronkelijk, maar waarschijnlijk in een latere periode bij een verbouwing ontstaan. Oorspronkelijk is deze muur veel hoger opgetrokken geweest, zoals is waargenomen in de noord-absidiool, die tot hetzelfde pakket behoorde. Zodoende moet er rekening mee worden gehouden dat de tiende-eeuwse situatie geen ruimte tussen de absis en de viering heeft gelaten, en dat de muur was opgetrokken tot boven het maaiveld. Op deze manier kan zij dienst hebben gedaan als westelijke cryptewand. Hierover is echter niet met zekerheid uitspraak te doen.

Hiermee is nog maar weinig gezegd over de mogelijkheid

of er inderdaad een crypte is geweest in de oostpartij van de ottoonse Sint-Lambertus. Bij het onderzoek is gebleken dat de muurresten rond de centrale absis sterk waren aangetast, gedeeltelijk door latere verbouwingen aan de kerk, maar ook door negentiende-eeuwse verstoringen. Toch hebben de onderzoeken de plattegrond van de oostpartij aan het licht gebracht, en is duidelijk geworden dat later aan de binnenkant van de absis een extra muur is aangebracht.¹³ Deze muur bevindt zich onder het vloerniveau van de twaalfde-eeuwse crypte, die wel is aangetoond.¹⁴ De muur wordt gedateerd tussen het einde van de elfde en het midden van de twaalfde eeuw, en zou hebben gediend om de absiswand aan de binnenzijde te versterken. Bosman schrijft hierover: *De bouw van deze versteviging moet een ingewikkelde zaak geweest zijn, want het versterken van de binnenzijde van de absiswand, op een niveau dat onder dat van de absisvloer ligt betekent een flinke verbouwing in de absis. Vanuit een crypte kan niet gewerkt zijn, aangezien er aan de oostzijde toen nog geen crypte bestond.*¹⁵

Wat echter meer voor de hand ligt, is dat hier sprake is geweest van een versteviging van de binnenkant van de crypte, tegen de absiswand. Bovendien gaat deze versteviging minder diep dan het fundament van de absis, wat er op wijst dat de muur inderdaad later is aangebracht. Dit zou de vroege

Afb. 3. Plattegrond van de tiende-eeuwse Sint-Lambertuskathedraal te Luik. Tekening auteur, naar Kubach & Verbeek 1989 en Otte & Hoffsummer 1984 (zie noot 6 en 7).

aanpassing van de absismuur verklaren, en tevens de plaats waar deze versteviging is aangebracht, namelijk langs de binnenkant van de buitenmuur van de crypte/absis. Wanneer op deze plaats geen crypte zou hebben bestaan, en de datering van het muurwerk op deze plaats juist is, dan is het nauwelijks voor te stellen hoe de verbouwing zou zijn uitgevoerd. De absis zou meters diep moeten zijn uitgegraven, waarna op grote diepte een versteviging werd aangebracht, om vervolgens de absis weer in de oude toestand te herstellen. Bouwhistorisch gezien is dit een onwaarschijnlijke gang van zaken. Zelfs als de muur in de tiende-eeuwse crypte is aangebracht, moet de verbouwing nog een hele onderneming zijn geweest. Omdat er geen resten zijn gevonden van het vloerniveau van de tiende-eeuwse crypte – en we er dus vanuit mogen gaan dat deze minder diep was dan de twaalfde-eeuwse crypte –, maar wel resten van de verstevigingsmuur, moet men zelfs de tiende-eeuwse crypte nog eens hebben uitgegraven om de versteviging te kunnen realiseren. De informatie over de oorspronkelijke hoogte van de verstevigingsmuur is hoogstwaarschijnlijk bij de bouw van de twaalfde-eeuwse crypte al uitgewist.

Zoals we reeds hebben gezien gaan Alénus-Lecerf en Otte & Hoffsummer er vanuit dat er geen oostcrypte is geweest. Alénus meldde eenvoudig dat het bij de opgravingen niet mogelijk was geweest de aanwezigheid van een crypte vast te stellen, omdat teveel uit deze periode was verdwenen. Otte & Hoffsummer redeneerden enigszins cryptisch, dat het niveau

van de de westcrypte bewaard zou kunnen zijn gebleven in de oostpartij. De afwezigheid van dit niveau zou bewijzen dat er nooit een ottoonse crypte is geweest.

Afgezien van deze merkwaardige redenering hebben Otte & Hoffsummer geen rekening gehouden met de ingrijpende verbouwing van het oostkoor, die in de twaalfde eeuw heeft plaatsgevonden. Bij deze uitbreiding is het koor naar het oosten uitgebouwd. De gehele tiende-eeuwse crypte zou hierbij zijn vervangen. Het staat vast dat in de nieuwe opzet van de oostpartij wel ruimte voor een crypte is gelaten.¹⁶

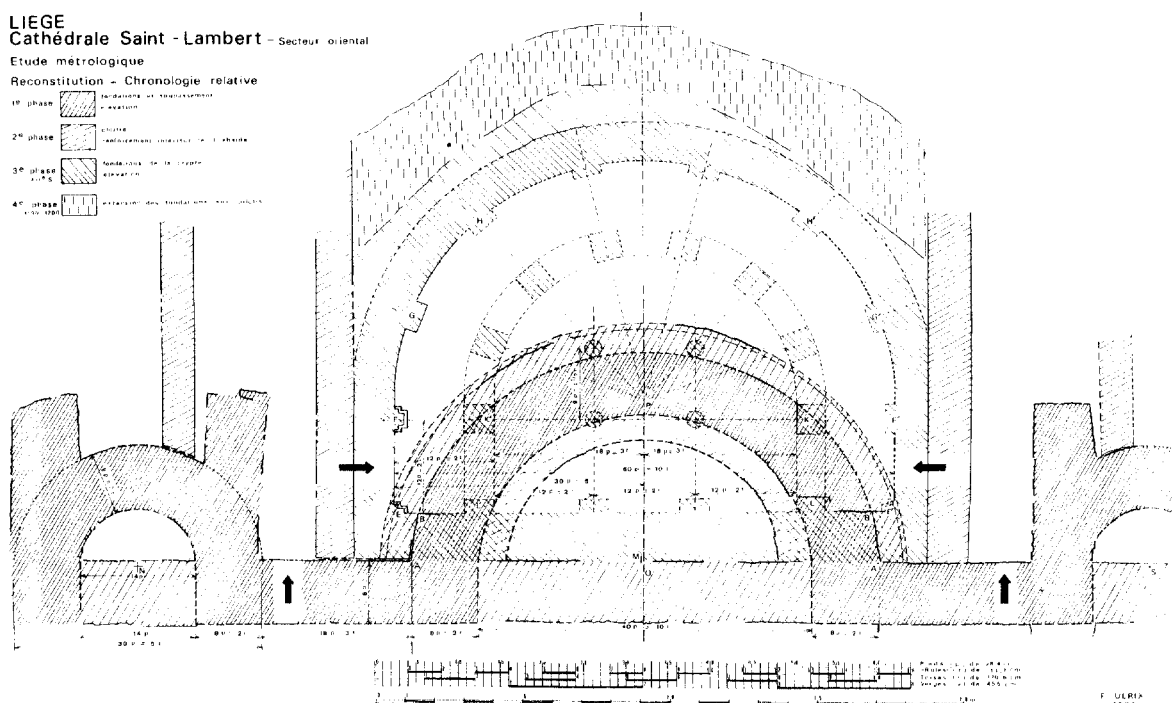
Wat ook bekend is van het tiende-eeuwse koor, we moeten ons te allen tijde realiseren dat de gevonden resten zich onder het vloerniveau van de twaalfde-eeuwse crypte hebben bevonden. Op opgravingstekeningen is te zien dat de als koppelfundament bestempelde oostmuur van het transept, een van de laagst uitgegraven delen is. Hoger liggen de absis en de later aangebrachte verstevigingsmuur. De bovenkant van deze verstevigingsmuur ligt zelfs meer dan anderhalve meter hoger dan de bovenkant van de teruggevonden resten van de ottoonse absis en de koppelfundering. Dit betekent dat de onderkant van de koppelfundering meer dan twee meter onder het niveau van de twaalfde-eeuwse crypte moeten hebben gelegen.

Schriftelijke bronnen

Al met al hebben de opgravingen uit het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig veel informatie

Afb. 4. De Place Saint-Lambert rond 1905. Collectie S. Stoop, Leiden. Op de plaats van het oostkoor van de kathedraal zijn in de negentiende eeuw gebouwen neergezet. Bij de aanleg van deze (inmiddels verdwenen) bebouwing zijn verstoringen in het bodemarchief opgetreden.

Afb. 5. De oostpartij van de Sint-Lambertus met de twaalfde-eeuwse uitbreiding. Tekening F. Ulrix (zie noot 11).

verschafft over de oostpartij van de Sint-Lambertus, zij het dat er geen eenduidig antwoord is gevonden op de vraag of er al dan niet een oostcrypte is geweest. Er zijn echter visies die stammen van voor de opgravingen, gebaseerd op middeleeuwse, schriftelijke bronnen. Reeds aan het begin van de twintigste eeuw heeft de Luikse historicus Godefroid Kurth gepoogd een beeld te schetsen van de tiende-eeuwse Sint-Lambertus. Kurth ging er vanuit dat er een oostcrypte in de Sint-Lambertus is geweest. Hij schrijft dat Notger op die plaats het stoffelijk overschot van de Heilige Floribert heeft bijgezet, in een sarcofaag van wit marmer. Ook zouden er vele prins-bisschoppen zijn begraven, waaronder Wazo en Otbert.¹⁷ Kurth baseerde zich hierbij op de in de dertiende eeuw samengestelde bisschoppenkroniek van Gilles van Orval. Hieruit is ook de *Vita Notgeri* afkomstig. Anders dan in deze bron echter is er in de mededelingen van Gilles van Orval over de oostcrypte geen aantoonbaar gebruik gemaakt van contemporaine bronnen. Hierdoor verliest de informatie van Gilles enigszins aan waarde, al hoeft dit niet te betekenen dat de gegevens onjuist zijn, want over het algemeen is Gilles een betrouwbaar zegsman. Hij spreekt in zijn kroniek over een *cripta inferior*, een oostcrypte:

Doch bij het voortgaan van de tijd, na verloop van meer dan 250 jaar, is hij [Floribert] door hem overgebracht, zodat men dacht dat zijn heilige lichaam door de eerbiedwaardige bisschop Notger was overgebracht van de plaats van zijn eerste teraardebestelling en met een sarcofaag van Parisch marmer, die van witte steen is, op gepaste wijze zodat hij niet zou

*misstaan, naar het altaar in de oostcrypte van de nieuwe kerk van Sint Lambertus, is teruggeplaatst.*¹⁸

J. de la Croix is er van overtuigd dat er een oostcrypte is geweest. Ondanks zijn uitgebreide reconstructietekeningen heeft hij zijn visie echter niet beargumenteerd.¹⁹ Kubach en Verbeek spreken over een oostcrypte, waarin al in 998 een bisschopsgraf zou zijn ondergebracht, maar ook hun bronnen zijn onduidelijk.²⁰ Bosman heeft in zijn boek over de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht opgemerkt dat het onwaarschijnlijk zou zijn dat er in de Sint-Lambertus een crypte is geweest, vanwege het feit dat er in het midden van de elfde, en aan het begin van de twaalfde eeuw twee bisschoppen werden begraven, namelijk *ante maius altare* en *in choro inferiori*. Hij baseert zich hierbij op schriftelijke bronnen en kijkt niet naar de opgravingsgegevens.²¹ In een artikel uit 1991 gaat Bosman er vanuit dat de Keulse Dom als voorbeeld heeft gediend voor de bouw van de Sint-Lambertus. De oostpartijen van beide kerken vertonen grote overeenkomsten. De opvallendste afwijking was de afwezigheid van een oostcrypte.²² Hij zet op deze gronden dan ook vraagtekens bij de mededeling van Gilles van Orval. Toch hoeft het een het ander niet uit te sluiten: de plaatsbepaling *ante maius altare* zou kunnen wijzen op een plaats in de viering, dus vóór de crypte. Voor de aanduiding *in choro inferiori* geldt hetzelfde, daar een *chorus inferior* in het algemeen duidt op het voor- of laagkoor.

Het feit dat op de genoemde plaatsen bisschoppen zijn begraven, hoeft dus niet te betekenen dat er geen oostcrypte kan

zijn geweest. Maar behalve de kroniek van Gilles van Orval is er nog een oudere tekst, die voor Kurth aanleiding vormde in het oosten van de Sint-Lambertus een crypte te veronderstellen. Deze tekst is de *chronicon rythmicum*, die stamt uit 1119.²³ In deze kleine rijmkroniek, die handelt over Luik in de jaren 1117-1119, staat te lezen:

Over de door de bliksem getroffen en

Op de eerste dag van de maand juli
heeft de toorn van God en zijn wraak
tweemaal gedreigd, vier, driemaal,
en gebliksemd in het klooster.

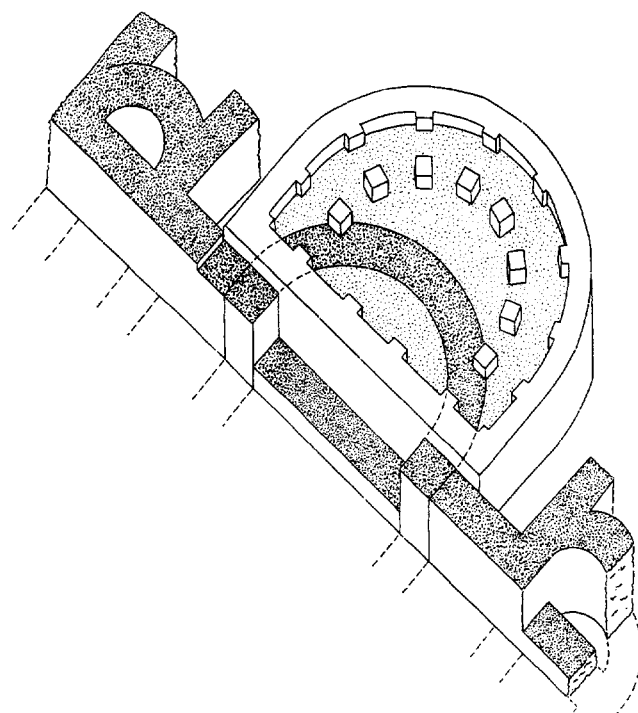
Terwijl op twee koren twee mannen
gebeden en psalmen zongen,
en een derde in het vertrek zat te schrijven,
zong een vierde in de westcrypte.²⁴

Deze vermelding van een westcrypte, in het Latijn *crypta superior*, was in 1991 voor Ulrich Rosner nog aanleiding om in zijn boek over ottoonse cryptes te stellen dat er in de Sint-Lambertus een oostcrypte is geweest. Hij gaat zelfs zover om te stellen dat de oostcrypte *schon 998 weitgehend vollendet* zou zijn geweest, iets wat ook al bij Kubach en Verbeek te vinden was. Helaas is het onduidelijk waar Rosner zijn gegevens vandaan heeft.²⁵ Wat zijn interpretatie van de *chronicon rythmicum* betreft, Rosner schrijft hierover: *Daß eine Ostkrypta vorhanden war, machen die Quellen deutlich, die zwischen cripta inferior [hiermee verwijst Rosner naar Gilles van Orval] und crypta supera(!)²⁶ [ebenso unterscheiden wie zwischen chorus inferior und chorus superior.²⁷ Verderop zegt hij: Der einzige Hinweis auf eine ehemalige Ostkrypta ist zwar nicht zeitgenössisch, bezieht sich jedoch auf ein Ereignis unter Bischof Notker von Lüttich (978-1008)[sic], nämlich auf die von ihm veranlaßte Überführung eines Bischofsgrabes (Floribert, gest. um 740) in die cripta inferior. Ook hiermee verwijst Rosner naar Gilles van Orval.²⁸ Hoewel Rosner het anders doet voorkomen, is er in de *chronicon rythmicum* geen verwijzing te vinden naar een eventuele oostcrypte. Hierbij blijft de vermelding van Gilles van Orval vooralsnog de enige.*

Voorlopige conclusie

Uit de recente opgravingen in Luik is geen bewijs tevoorschijn gekomen voor het bestaan van een pre-romaanse oostcrypte in de Sint-Lambertus. De onderzoekingen hebben daarentegen wel duidelijk gemaakt dat een eventuele crypte volledig zou zijn verdwenen bij de bouw van de twaalfde-eeuwse crypte. Deze twaalfde-eeuwse crypte, die is aangetoond, bevond zich boven de resten die zijn teruggevonden van de Notgerdom. Bovendien wijzen de waarschijnlijk elfde-eeuwse versterkingen van de binnenzijde van de absisswand, sterk op de aanwezigheid van een crypte.

De schriftelijke bronnen bieden evenmin een direct bewijs voor de aanwezigheid van een crypte, maar ook hier is een

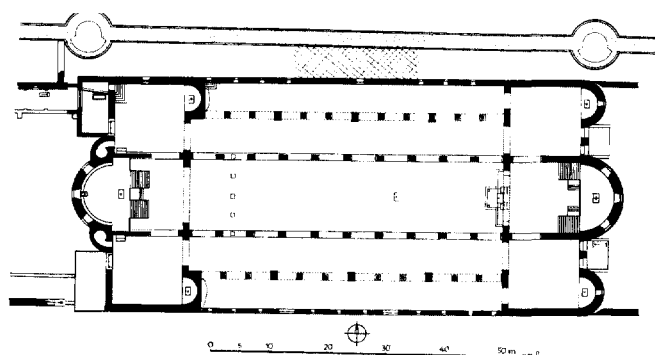
Afb. 6. Schematische weergave van de twaalfde-eeuwse oostcrypte in de fundamente van de tiende-eeuwse kerk. Tekening: R. Glaudemans.

aanwijzing te vinden, en wel in de kroniek van Gilles van Orval. Deze gegevens bij elkaar opgeteld wijzen erop dat aan het einde van de tiende eeuw een oostcrypte aanwezig was in de Sint-Lambertus van Luik.

II. De plaats van de oostpartij van de Sint-Lambertus binnen de romaanse architectuur

In het voorafgaande is nog maar weinig gezegd over de rol die de Sint-Lambertus heeft vervuld binnen de ontwikkeling van de romaanse architectuur. Daar in dit artikel de oostpartij van de Sint-Lambertus centraal staat, ligt het voor de hand om eerst eens te kijken naar het type koorsluiting waarvoor in Luik is gekozen.

Zoals reeds is vermeld, vertoont de Sint-Lambertus een sterke overeenkomst met de tiende-eeuwse Dom van Keulen. Vooral wat de oostpartij betreft, zijn er enkele opmerkelijke overeenkomsten waar te nemen: reeds aan het einde van de tiende eeuw was het type koorsluiting zoals dit in Luik is aangebracht in onbruik geraakt. Na het jaar duizend werden vele koorsluitingen van dit type vernieuwd. Er zijn verschillende redenen voorgesteld waarom dit type rond het jaar duizend is vervangen door een ander type. De halfronde absis, die in Luik nog direct op het oosttransept aansluit, werd verder naar het oosten verplaatst, waardoor een koortravee ontstond. Dit is als het ware een voortzetting van het schip aan de oostzijde van het transept. Mogelijke verklaringen van de-

Afb. 7. Plattegrond van de ottoonse Dom van Keulen. De buitenste beuken stammen uit een latere periode. Tekening: W. Weyres (zie noot 12).

ze verandering worden wel gezocht in de behoefte een praalgraf in de kerk te plaatsen, in het verlangen de kerk de vorm te geven van een Latijns kruis, in de gedachte dat men een dergelijke ruimte bovengronds nodig had voor het onderbrengen van een (grotere) crypte en in het toenemende aantal geestelijken, dat tijdens de mis zitting had in de kerk.²⁹ Een andere mogelijkheid is dat deze verandering tot stand is gekomen onder invloed van de veranderende liturgie, die andere eisen aan het kerkgebouw ging stellen.

De reden dat in Luik is gekozen voor dit type koorsluiting zal waarschijnlijk moeten worden gezocht in een kerk met een dergelijk koor, die als voorbeeld kan hebben gediend voor de Sint-Lambertus. Hiervoor komt onmiddellijk de Dom van Keulen in aanmerking, die dezelfde koorsluiting in het oosten had en tevens een crypte bezat op deze plaats. Maar waarom zou nu juist Keulen zo belangrijk geweest zijn voor Luik, en welke betekenis kan hieraan worden verbonden? Bosman heeft in zijn artikel over de Keulse Dom als voorbeeld van de Sint-Lambertuskerk gesteld dat zowel de kathedraal van Luik als die van Verdun op een tijdstip zijn gebouwd dat de ottoons-saksische koningen en keizers een sterkere greep kregen op de instabiele politieke situatie in Lotharingen.³⁰ Notger van Luik en Haimo van Verdun waren vertegenwoordigers van de keizer. Bosman concludeert dat beide kathedralen als een politiek manifest van hun bouwheren dienen te worden gezien. Door middel van hun kerken maakten zij hun positie in het rijk duidelijk.

Het probleem van deze hypothese is dat zij niet kan worden gestaafd. Dat de kathedraal van Luik van Keulen, en die van Verdun van Luik is afgeleid mag zeer waarschijnlijk lijken³¹, maar de idee dat de kerk met twee transepten als politiek manifest werd gebruikt bij de vestiging van de macht van de ottonen in Lotharingen, is naar mijn mening minder overtuigend. Wat is dan bijvoorbeeld de betekenis van de twee transepten van de Sint-Michaël te Hildesheim of van de Lebuïnus te Deventer? Deze plaatsen lagen immers niet aan de grens van het rijk en bevonden zich daardoor niet in een bedreigde positie, zodat ook de behoefte om zich als typisch ot-

toons-loyaal te manifesteren in die zin niet aanwezig was. Daarbij komt dat de twee transepten niet alleen bij de ottonen voorkwamen of pas na de troonsbestijging van Otto de Grote (936) werd geïntroduceerd. Zo beschikte de Dom van Keulen in de negende eeuw al over twee transepten.³²

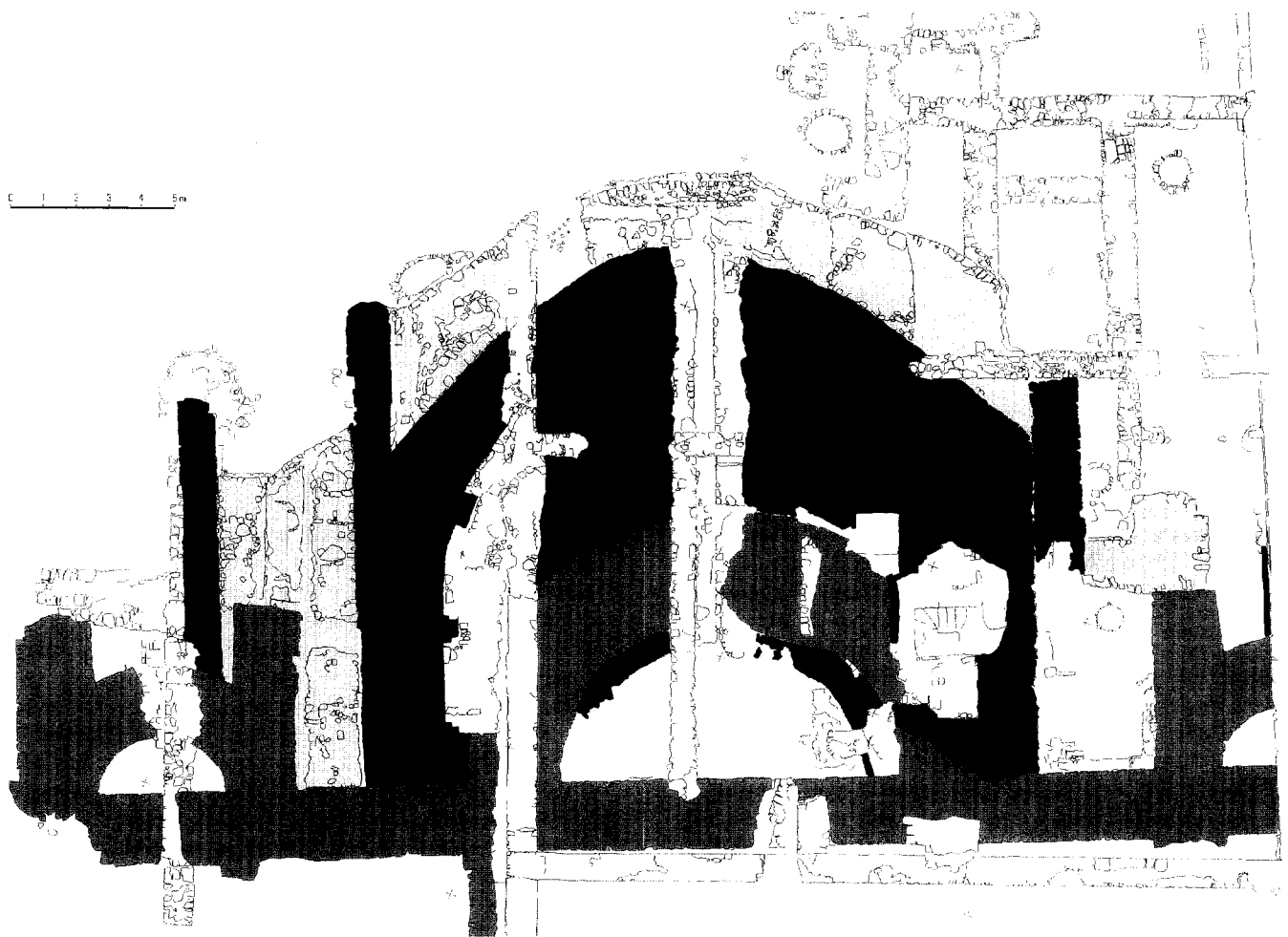
Architectuuriconologen zouden hier tegenin kunnen brengen dat er een hiërarchie bestaat in het gebruik van bepaalde vormen.³³ Wanneer we dit vertalen naar de koorsluiting van de Sint-Lambertus betekent dit, dat de koorsluiting als bewust gemaakte kopie kan gelden van de oostpartij van de Keulse Dom. Beide kerken staan hoog in de hiërarchie, wat in deze visie zou pleiten voor een vorm als betekenisdrager. Dit impliceert echter ook dat de gekozen vorm als zodanig typisch voor een dynastie of factie herkenbaar moet zijn geweest.

Hiertegenover staat dat de ontwikkeling van de bouwkunst in de middeleeuwen onafhankelijk is geweest van politieke ontwikkelingen. Hoewel de rol van de opdrachtgever niet mag worden gebagatelliseerd, betekende een nieuwe machthebber niet automatisch dat er ook voor een nieuwe manier van bouwen werd gekozen. De bouwkunst overschrijdt periode- en gebiedsgrenzen, waardoor het de vraag is hoe groot de invloed van de bouwheer op de ontwikkeling van vormen en constructies werkelijk is geweest.

Ik zou het probleem dan ook graag anders willen benaderen: waarom zou Notger naar Keulen hebben gekeken, toen het besluit eenmaal was genomen om een nieuwe kathedraal te bouwen? Het feit alleen al dat Notger als vertegenwoordiger van het Duitse rijk in het politiek instabiele Lotharingen een enorme kathedraal wist te bouwen, moet als een overtuigend bewijs van de macht van de Duitse keizer en zijn vertegenwoordiger zijn ervaren. Bovendien was de positie van de rijksbisschop in zoverre autonoom, dat de keizer er grote belangen bij had de bisschop aan zich te (blijven) binden. Voor de bisschop was deze binding eveneens van groot belang, maar zijn motief hiervoor gold alleen zijn eigen positie, en niet het bestuur en de organisatie binnen zijn gebied, zoals dit voor de keizer gold. Deze betrekkelijke autonomie van de bisschop kwam tot uitdrukking in de *cura exteriorum* van zijn ambt.³⁴ Behalve voor het geestelijke welbevinden van zijn diocesis had de bisschop ook te zorgen voor de veiligheid, orde etc. Hier behoorde ook kerkbouw toe. Het bouwen van kerken was dus een aspect dat uit het ambt van de bisschop voortspoot, en was niet van bovenaf opgelegd. Dit verschaft de bisschop de vrijheid om onafhankelijk van de keizer kerken te stichten.

Waarom zou de bisschop van Luik in dat geval toch naar de Dom van Keulen hebben gekeken? Zoals Bosman al heeft aangegeven, lijkt het erop dat aartsbisschop Bruno van Keulen een voorbeeldfunctie heeft vervuld voor Notger van Luik.³⁵ Bruno was zeer actief als bouwheer en vervulde evenals Notger later, diplomatieke missies.

Bisschop Bruno van Keulen zal Notger als krachtig prelaat als voorbeeld hebben gediend. Bovendien ressorteerde Luik onder het aartsbisdom Keulen en was Keulen de meest nabijgelegen bisschopsstad. Notger moet, bereisd als hij was de

Afb. 8. Gefaseerde opgravingsplattegrond van de oostpartij van de Sint-Lambertuskathedraal te Luik. (Otte, Hoffsummer 1984, zie noot 7)

Keulse Dom zeker hebben gekend. Wanneer we deze gegevens op een rijtje zetten, dan blijkt dat de Keulse Dom in de wijde omgeving de kerk was die de meeste macht uitstraalde en indruk maakte, enerzijds vanwege haar enorme afmetingen, anderzijds door haar functie als hoofdkerk van het aartsbisdom.

Keren we nu terug naar Notgers motief om een kerk te bouwen. In de eerste plaats was dit de bouwvallige staat van de voorganger van de Sint-Lambertus, die aan dezelfde heilige was gewijd.³⁶ Ten tweede was de kerk een teken van Notgers macht als bisschop. Ten derde laat zich het loven van God noemen; de kerk als ereteken. Het vierde motief, dat hier het belangrijkste is, is geldingsdrang, die bij de bisschop een rol zal hebben gespeeld. Dit motief hangt nauw samen met de idee dat in een kerkgebouw de representatie van het bisschoppelijk ambt tot uitdrukking komt, en de persoonlijke intentie van de bisschop als bouwheer, om zich door middel van de door hem gestichte bouwwerken te vereeuwigen.³⁷

Met deze kennis ligt het voor de hand dat Notger zich op Keulen richtte, ook zonder dat daar een politiek motief bij te

pas kwam. Keulen lag voor de hand als richtsnoer, maar ook niet meer dan dat. De kathedraal van Keulen was als som van onderdelen indrukwekkend genoeg om in Luik voor minder voor de hand liggende oplossingen te kiezen. Het feit dat in Luik is gekozen voor een door ons thans als ouderwets te beschouwen koorsluiting, versterkt deze indruk.

Noten

- 1 W. Jacobsen, *Vorromanische Kirchenbauten; Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*. Nachtragsband. München, 1991. p. 255. L. Bosman, 'Der Dom zu Köln als Vorbild der Kathedrale Bischof Notgers in Lüttich'. In: *Kölner Domblatt* 56 (1991). pp. 245-259.
- 2 J. Fleckenstein, *Die Hofkapelle der deutschen Könige; die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche*. Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 16/II. Stuttgart, 1966. p. 53.
- 3 *Vita Notgeri*, caput 2. Voor een volledige editie van de *Vita Notgeri* zie: G. Kurth, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*. Tome II. Appendices, Paris etc., 1905. pp. 10-16. Een andere editie is te

- vinden bij: J. Heller (ed.), 'Aegidii Aureaevalensis Gesta Episcoporum Leodiensium'. In: *Monumenta Germaniae Historica SS. XXV*. Hannover, 1880. pp. 1-129. pp. 57-63.
- 4 De vraag of de Sint-Lambertus in de tiende eeuw drie dan wel vijf beuken had, is moeilijk te beantwoorden. Opgravingen in 1907 lijken hierop te wijzen, hoewel de buitenste beuken bij hernieuwde onderzoeken aan het einde van de jaren zeventig niet zijn uitgewezen. Recent heeft Klaus Gereon Beuckers aan de hand van schriftelijke bronnen aangetoond dat de buitenste beuken van de Dom van Keulen niet onder Bruno (953-965) maar pas in de elfde eeuw zijn aangebracht. Klaus Gereon Beuckers, 'Die Erweiterung des alten Kölner Domes; Überlegungen zu Gestalt und Datierung der Äusseren Seitenschiffe und der Südvorhalle'. In: *Kunstgeschichtliche Studien; Hugo Borger zum 70. Geburtstag*. Weimar, 1995. p. 9-68. Mogelijk behoren ook de buitenste beuken van de Sint-Lambertus tot een elfde-eeuwse uitbreiding en maakten zij geen deel uit van de oorspronkelijke opzet.
 - 5 G. Kurth, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*. Tome I. Paris etc., 1905. p. 157.
 - 6 H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*. Band 4. Berlin, 1989. p. 698.
 - 7 M. Otte, P. Hoffsummer, 'Interprétation du levé photogrammétrique'. In: M. Otte (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert à Liège I. Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège* 18. Liège, 1984. pp. 311-322. p. 314.
 - 8 J. Alénus-Lecerf, *Les fouilles du chœur oriental de la cathédrale Saint-Lambert de Liège*. Archaeologia Belgica 236. Bruxelles, 1981. p. 43. *Les fouilles révèlent qu'il n'y a jamais eu de déplacement de l'oratoire. Les agrandissements successifs s'ordonnent toujours concentriquement et autour d'un même axe longitudinal. Il nous paraît probable que l'abside de la précédente église reste d'emploi. Immédiatement greffée sur le transept, elle confère au chœur roman une allure trapue, du fait de l'absence d'un presbyterium. Il s'y ajoute dorénavant un déambulatoire et ce dernier porte les mensurations hors-tout du nouveau sanctuaire à 17,40 m de largeur et 8,40 m de profondeur. Les vestiges étant presque partout réduits à leurs dernières assises de fondation, sinon enrobés sous une importante recharge de maçonnerie d'époque postérieure (aux secteurs septentrional et méridional), il n'a pas été possible d'identifier la présence d'une crypte, cependant bien établie pour d'aucuns*. Met dank aan drs. J. van der Heiden voor zijn vertaling.
 - 9 Otte 1984 (zie noot 7), p. 314. *Aucun élément de base, de sol ou de pilier ne se trouvait lié à cette phase ce qui indique que le niveau de circulation intérieur était à une altitude supérieure au sommet des plus hautes maçonneries conservées. Nous ne disposerions donc pas ainsi de parements en élévation, tout au moins dans les parties internes des constructions. Dans toute la partie occidentale nous n'avons pas non plus retrouvé de sol intérieur en relation avec cette phase. Par contre, le niveau de la crypte occidentale aurait pu être conservé dans ce chœur oriental. Son absence implique donc une absence de crypte de ce côté-ci à cette époque*.
 - 10 Mogelijk gaat het hier om steunberen.
 - 11 F. Ulrix, 'Analyse métrologique des vestiges de la cathédrale Saint-Lambert à Liège (partie orientale)'. In: Otte 1984 (zie noot 7), pp. 305-311.
 - 12 W. Weyres, 'Die Domgrabung XXIX; baugeschichtlich wichtige Resultate'. In: *Kölner Domblatt; Jahrbuch des zentral-Dombau-Vereins* 52 (1987). pp. 109-118. p. 110.
 - 13 Ulrix 1984 (zie noot 11), p. 307.
 - 14 Deze crypte lag onder het na 1185 vergrote omgangskoor.
 - 15 A.F.W. Bosman, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*. Zutphen, 1990. p. 213. n. 83.
 - 16 Otte 1984 (zie noot 7), p. 321.
 - 17 Kurth 1905 II (zie noot 3), p. 35.
 - 18 Heller 1880 (zie noot 3), p. 46, r. 12-15. [Caput 30, De sancto Florentino, qui ei successit.] *Processu autem temporis, elapsis plus quam 250 annis a transitu eius, ut creditur, a venerabili Nigero episcopo translatus est sacrum corpus eius a loco sue prime translationis et cum sarcophago de marmore Pario, qui est lapis albus, in altari cripte inferioris nove ecclesie beati Lamberti decenter, ut decuit, est relocatum*.
 - 19 J. de la Croix, 'Essai de restitution du chœur oriental de la cathédrale à partir des sources iconographiques'. In: Otte 1984 (zie noot 7), pp. 69-77.
 - 20 Kubach en Verbeek 1989 (zie noot 6), p. 698.
 - 21 Bosman 1990 (zie noot 15), p. 146.
 - 22 Bosman 1991 (zie noot 1).
 - 23 C. de Clercq, 'Chronicon Rythmicum Leodiense'. In: *Reimbaldi Leodiensis opera omnia*. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis IV. Turnhout, 1966. pp. 123-141.
 - 24 Ibidem, p. 128, r. 119-132. *DE FULMINATIS | Prima die in mense Julio, | ira Dei et eius ultio | bis minata, quatuor, tercio | fulminavit in monasterio. || In duobus choris psalterio, | dum duorum vacat oratio, | dum tercius scribit in camera, | quartus orat in crypta supera*.
 - 25 U. Rosner, *Die ottonische Krypta*. Veröffentlichungen der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln. nr. 40. Köln, 1991. pp. 135-136. Bij navraag waar hij de informatie vandaan had dat de door hem op grond van louter schriftelijke bronnen aanwezig geachte oostcrypte al in 998 voltooid zou zijn geweest, antwoordde Rosner dat hij niet meer bronnen tot zijn beschikking heeft gehad dan de *chronicon rythmicum*, en de bisschoppenkroniek van Gilles van Orval. Helaas kon Rosner niet meer precies reconstrueren hoe hij aan het jaar 998 was gekomen. Ik vermoed dat dit is gebeurd door enkele jaartallen bij elkaar te leggen. Bij Anselmus van Luik is te vinden dat bisschop Floribert in het jaar 746 is gestorven. Zoals we reeds hebben gezien schreef Gilles van Orval dat deze heilige na meer dan 250 jaar is begraven in de oostcrypte van de Sint-Lambertus. Dit zijn de enige gegevens die ik heb kunnen achterhalen. Ook Godefried Kurth heeft zich op niet meer dan het bovenstaande gebaseerd.
 - 26 Uitroepteken van Rosner: *cripta supera* is grammaticaal onjuist. Juist is *cripta superior*. Uit het vers wordt duidelijk dat de dichter tegen de regels van de kunst heeft gezondigd om het rijm en metrum kloppend te maken.
 - 27 Rosner 1991 (zie noot 25), pp. 135-136. n. 9.
 - 28 Ibidem.
 - 29 F. Möbius, 'Die Chorpartie der Westeuropäischen Klosterkirche zwischen 8. und 11. Jahrhundert'. In: F. Möbius, E. Schubert (hrsg.), *Architektur des Mittelalters*. Weimar, 1983. pp. 10-11.
 - 30 Bosman 1991 (zie noot 1), p. 258.
 - 31 Haimo van Verdun was een leerling van de kathedraalschool van Luik.
 - 32 Möbius 1983 (zie noot 29), p. 10.; K. Emmens, 'Dwars in de kerk'. In: *Monumenten en bouwhistorie; jaarboek monumentenzorg 1996*. Zwolle etc., 1996. pp. 187-195. p. 187.
 - 33 A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht; bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200*. Zutphen, 1986. p. 51.
 - 34 G. Weilandt, *Geistliche und Kunst; ein Beitrag zur Kultur der ottonisch-salischen Reichskirche und zur Veränderung künstlerischer Traditionen im späten 11. Jahrhundert*. Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte. Heft 35. Köln etc., 1992. p. 16.
 - 35 Bosman 1991 (zie noot 1), p. 255.
 - 36 *Vita Notgeri* (zie noot 3), caput 2.
 - 37 G. van Tussenbroek, 'Een tiende-eeuwse bisschop als projectontwikkelaar; Notger van Luik en het bouwen in de Ottoonse tijd'. In: *Ma-doc* 10 (1996) 3. pp. 172-181. pp. 177-178.

De architectuurtekeningen van de kinderen van het Utrechtse Burgerweeshuis

Thomas H. von der Dunk

In de verzameling van de Topografische Atlas van het Gemeentearchief van Utrecht bevindt zich een unieke collectie tekeningen waaraan tot dusverre nog weinig aandacht is besteed. Het gaat om tekeningen die op het eind van de achttiende eeuw vervaardigd zijn door kinderen uit het Gereformeerd Burgerweeshuis, die naast dier- en figuurstudies, koetsen en kabinetten, canapees en bedden ook bouwkundige voorstellingen tot onderwerp hebben.¹ Een groot deel van deze bladen is gesigneerd, enkele zijn daarnaast ook gedateerd. Onmiskenbaar vervulden zij meestal een functie bij de opleiding van de weesjongens, die vanaf de pubertijd bij een vakman in de stad werden uitbesteed om een ambacht, bijvoorbeeld timmeren of schilderen, te leren. Voor hen was enige kennis van het tekenen immers van belang.

Het bestaan van deze tekeningen wordt slechts in het voorbijgaan gememoreerd in het korte overzichtsartikel dat Graafhuis dertig jaar geleden aan het tekenonderwijs in het Burgerweeshuis wijdde.² Voorts komen zij ter sprake in het boekje van Van Tilborg en Hoogenboom over het Utrechtse tekenonderwijs in zijn algemeenheid, waarin ook op een paar pagina's dat in het Gereformeerd Burgerweeshuis aan bod komt.³ Graafhuis vermeldt daarbij ook nog, dat alle bewaarde tekeningen uit de tijd van de eerste tekenleraar die aan het Burgerweeshuis verbonden was stamden, en wel dat zij uit de periode 1774-1790 zouden dateren.⁴ Een nadere kunsthistorische 'plaatsbepaling' bleef tot nu toe evenwel uit.

In het navolgende korte opstel zal getracht worden voor de bouwkundige tekeningen een antwoord te vinden op enkele vragen die daarvoor relevant zijn. Allereerst, van wie de tekeningen stammen, en wat er over de loopbaanplanning van de makers bekend is. Ten tweede, een zo precies mogelijke datering van de bewaarde bladen. En ten derde, in samenhang daarmee, iets over het stilistisch 'niveau' van de weergegeven gebouwen: in hoeverre sloot men in het tekenonderwijs in het Utrechtse Burgerweeshuis aan bij de nieuwste ontwikkelingen op dit terrein, en nam men kennis van de opkomst van het neoclassicisme, die samenhangt met de overgang van de Lodewijk XV-stijl naar de Lodewijk XVI-stijl?

Anders dan over het kunstonderwijs aan de prestigieuze Fundatie van Renswoude, waar vanaf 1761 de meest getalenteerde weeskinderen uit het Stadskinderhuis een vak konden leren,⁵ is over dat in het Gereformeerd Burgerweeshuis in de tweede helft van de achttiende eeuw nog vrij weinig bekend.⁶

We weten slechts, dat de regenten in 1766 – ongetwijfeld naar het voorbeeld van de immers slechts even tevoren opgerichte Fundatie – besloten om voor de hen toevertrouwde pupillen een aparte tekenleraar aan te zoeken, en dat zij deze pas na drie jaar speuren vonden in de persoon van de beeldhouwer Arnoldus Koopman, de enige kandidaat die zich in al die tijd voor het docentschap had aangemeld.⁷ Koopman was vervolgens tot zijn pensionering in 1801 – hij overleed in 1805 – in die hoedanigheid aan het weeshuis verbonden. Conform zijn instructie gaf hij 's winters, d.w.z. van 1 oktober tot 30 april, vier keer per week 's avonds van negen tot tien tekenles, vermoedelijk aan een tien tot twintig leerlingen (op een totaal van honderd-twintig wezen) tegelijk.⁸ Over zijn achtergrond is niets overgeleverd, en evenmin is enig kunstwerk van zijn eigen hand bewaard gebleven.⁹

Bij zijn onderwijs lag, ook met het oog op het vak dat de wezen leerden, het accent sterk op technische tekeningen. Van de 296 bewaarde tekeningen, die als gezegd alle uit zijn tijd stammen, hebben er dan ook 73 een bouwkundig voorwerp tot onderwerp.¹⁰ 55 stuks zijn van de hand van 21 verschillende weesjongens, waarbij dan nog eens 18 ongesigioneerde tekeningen komen, waarvan de maker dientengevolge (althans voorlopig) niet identificeerbaar is. Helaas bevinden zich juist onder deze laatste enige, die zeer interessant zijn.

Een groot deel van de bladen betreft nauwkeurige studies van de klassieke zuilordes, met name van kapiteel en zuilvoet afzonderlijk, en met name van de beide eenvoudigste ordes, de Toscaanse en de Dorische. Liefst vijftientig tekeningen behoren tot deze categorie. Zij zijn ongetwijfeld gemaakt naar voorbeeldenboeken als het *Cort onderwijs van de vijf Colomen* van Simon Bosboom, waarvan bekend is dat Koopman het voor zijn leerlingen had aangeschaft.¹¹ Al in 1774 had hij overigens daarnaast de nodige losse architectuurtekeningen als studiemateriaal gekocht.¹²

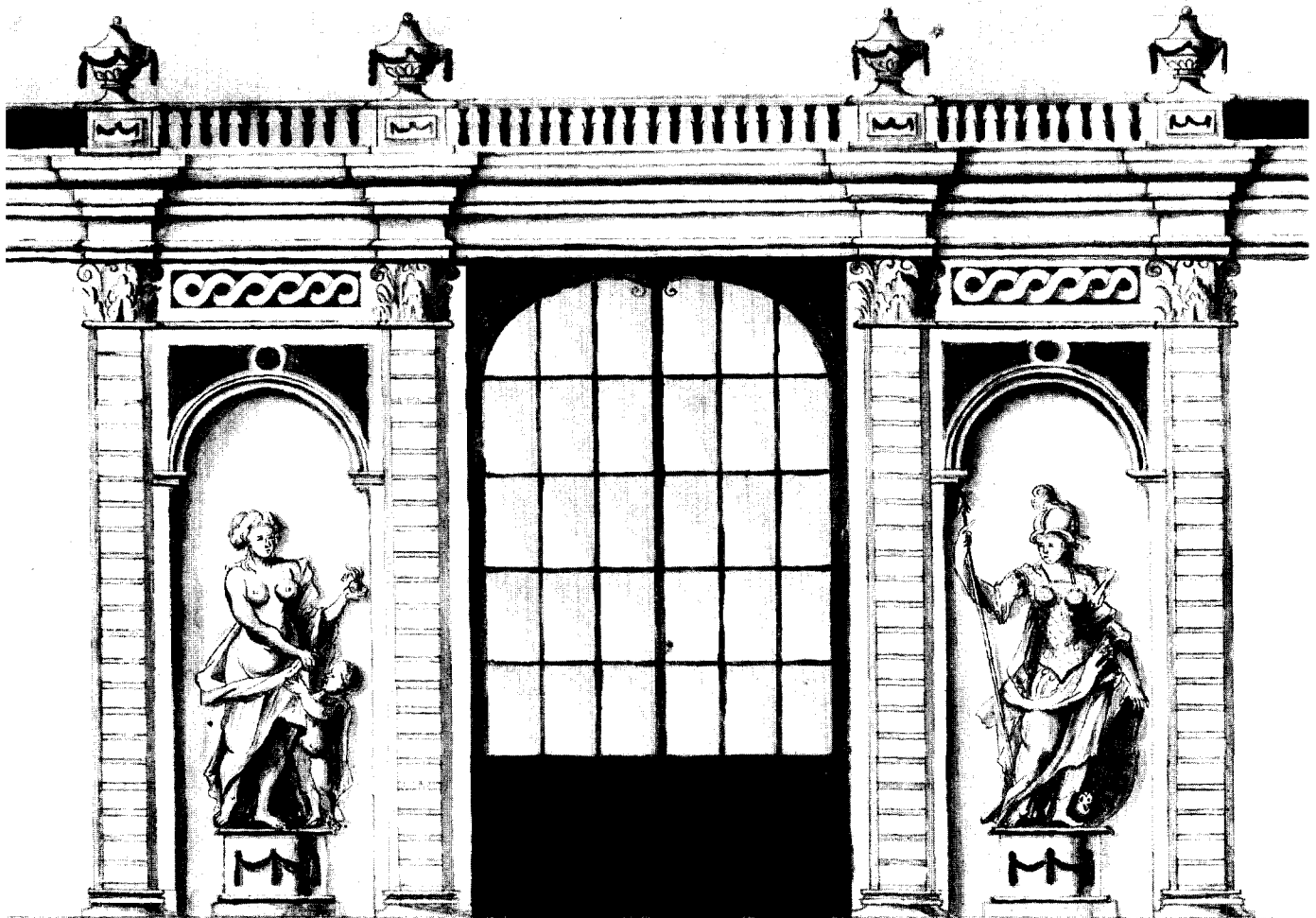
Daarnaast valt een grote verzameling – dertien stuks – trappen op, alsmede de nodige plattegronden van woonhuizen en tekeningen van dak- en kapconstructies, in totaal een vijftiental. Tot slot zijn er nog een dozijn meer bijzondere bladen, die daarom ook voor de stilistische vraag veel interessanter zijn, omdat het hier geen standaard-oefenmateriaal zoals in het geval van de klassieke kapitelen van Bosboom, maar vermoedelijk eigenhandige ontwerpen betreft. Hiertoe behoren ondermeer drie theekoepels, een ontwerp voor een orgelfront en voor een tuinpriël, een paar tuinhekken en

-poorten, een eenvoudige maar elegante smalle stadswoning, alsmede een drietal meer uitgewerkte ontwerpen voor de voorgevel van een herenhuis.

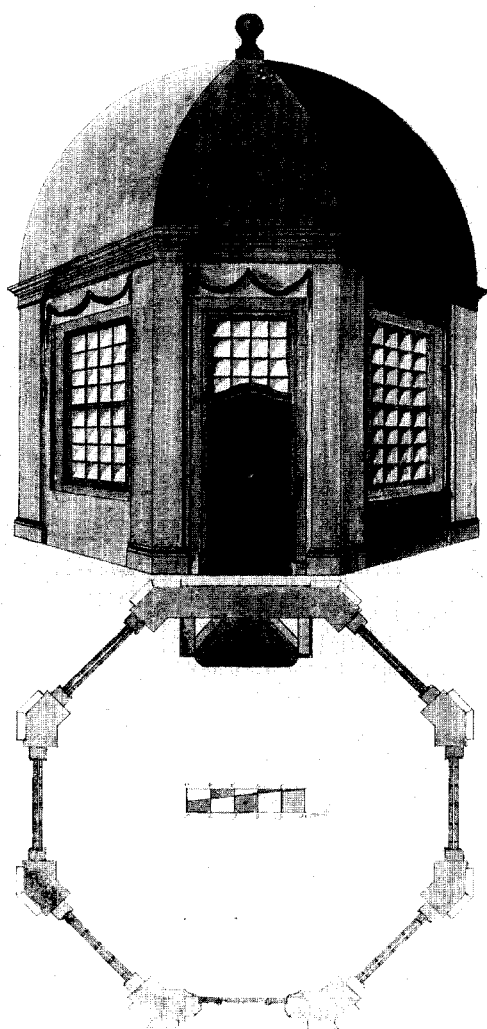
De weesjongens bleven in de regel in het Burgerweeshuis tot hun 23e, 24e of 25e levensjaar, en vertrokken dan met Pasen. De dag van inkomst en vertrek is uiteraard in de weeshuisregisters exact opgetekend, evenals de naam van de ouders en het beroep van de vader.¹³ Aan de hand van de doopboekextracten, die bij de requesten met verzoeken om opname van de wezen gevoegd zijn, valt voorts ook hun leeftijd te bepalen.¹⁴

Vanaf het moment dat zij een jaar of 15 waren, waren de

wezen overdag zoveel mogelijk bij een ambachtsman in de leer geweest, zodat zij op het moment dat zij uit huis gingen er dus al een kleine tien jaar praktijkervaring op hadden zitten. Jaarlijks, ingaande in de tweede helft van maart, werden de jongens tegen een van te voren vastgestelde vergoeding – die in de loop van de leertijd aanmerkelijk steeg – uitbesteed, waarbij zij veelal meerdere jaren achtereen bij dezelfde baas werkten. De lijsten van deze bestedingen zijn voor de periode 1719-1829 bewaard gebleven, waarbij zij voor de jaren 1794 tot en met 1798 evenwel ontbreken.¹⁵ De eerste van de eenentwintig voor ons interessante wezen wiens naam in deze lijsten valt is Herman Frederik Koopman, die op 1 augustus 1759 met twee oudere broers in het gesticht werd opgeno-

Nicolaas Visser 1782

Afb. 2. Achtkante tuinkoepel, opstand en plattegrond.
Johannes van de Groenekan, ca. 1780?
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 79.

men, in 1764 op bijna 10-jarige leeftijd – uitzonderlijk vroeg dus – op knooppoken ging, maar dit al na twee jaar voor het vak van schrijnwerker verwisselde en tot zijn vertrek in 1778 als zodanig werd opgeleid. Zijn vergoeding bedroeg de eerste jaren slechts 3 stuivers per week, maar nadat hij in 1770 van meester was veranderd, steeg dit zeer snel, en in de zeven jaar dat hij nadien continu bij Willem Waaijon werkzaam was, klom de som van 10 tot 32 stuivers, om in zijn laatste jaar bij Pieter Ras op 2 gulden uit te komen.¹⁶ De laatste van de eenentwintig was Andries Wiekart, die in 1793 nog op timmeren was, en in 1797 – ook als laatste van de eenentwintig – uit huis zou gaan.

Werpt men een blik op de praktijkopleiding van de weesjongens van wier hand bouwkundige tekeningen bewaard zijn gebleven, dan valt vooral het grote aantal aanstaande timmerlie-

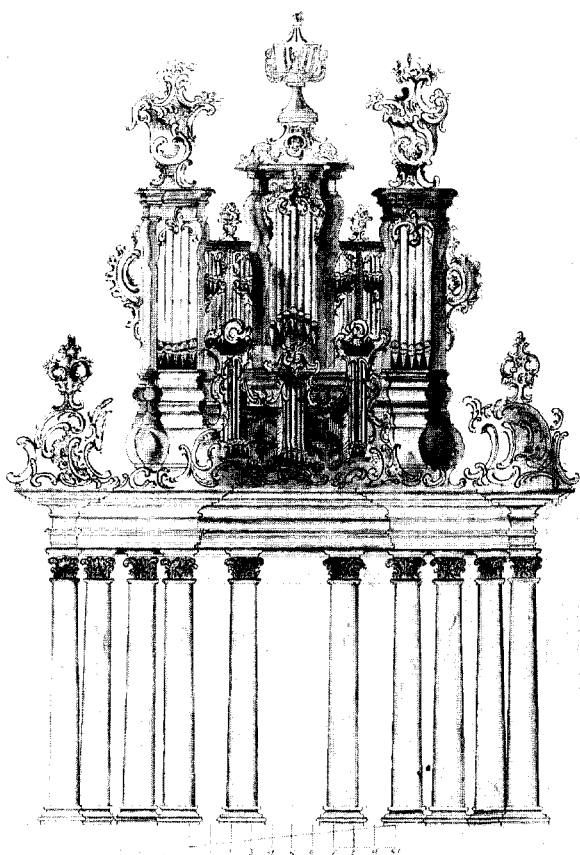
den op, vijftien in totaal, waarvan er twee – Johannes Mica en Abraham Vernee – eerst vier jaar bij een schrijnwerker, en dan pas vier jaar bij een timmerman in de leer waren. Mica zou in 1783 na afronding van zijn achtjarige opleiding op 25-jarige leeftijd samen met de timmermansleerling Wouter Nicolaas van der Weerdt (van wie wel een schets van een ornament en een schets met allerlei meubels, maar geen bouwtekeningen bewaard zijn) met een studiebeurs van de regenten naar Parijs gaan om zich verder “op de Architecture” toe te leggen. Hij keerde het jaar daarop naar Nederland terug, waarbij hij voor zijn houten model van een dakkap uit de kas van het weeshuis een beloning ontving.¹⁷ Ook Jacobus Pretten, van wie we naast een blad met twee schoorsteenmantels drie tekeningen van trappen bezitten, deed eerst twee jaar iets anders – witwerken bij Izaak Vermeer – voor hij op timmeren ging, wat hij vijf jaar lang, tot zijn vertrek in 1782, zou volhouden.

Onlogisch was dit overwicht aan timmerlieden uiteraard niet, want juist zij hadden het meeste baat bij enige tekenervaring op bouwkundig vlak. Toen de regenten in 1766 besloten tot de aanstelling van een tekenmeester over te gaan, hadden zij immers niets voor niets opgemerkt dat deze van groot nut zou zijn “voornaamelijk voor diegeenen, die zich toeleggen op het ambacht van Timmeren, Beeldhouden, Schrijnwerken of goudsmiden”; de wezen zouden daartoe “tot meerder perfectie” in hun ambacht kunnen komen.¹⁸ Alle leerlingen moesten daarbij ornamenten tekenen, maar daarnaast maakten zij ook tekeningen die direct aansloten bij hun opleiding: aanstaande schrijnwerkers brachten meubels ten papierre, aanstaande zadelmakers koetsen.¹⁹

De weinige wezen die wel voor een bewaard gebleven architectonisch ontwerp tekenden maar niet in het timmervak opgeleid werden, bekwaamden zich overdag dan ook in een verwante discipline, en maakten bovendien binnen de bouwkundige bandbreedte juist ontwerpen die in thematisch opzicht speciaal bij hun geplande toekomstige beroep pasten: schildersleerling Ludovicus Johannes la Febre maakte in 1786 een tekening van een plafond, schrijnwerkersleerling Herman Frederik Koopman een ontwerp voor een orgelfront, en glazenmakersleerling Gerrit Stalburg hield het naast een tuinvaas tweemaal op theekeupels – een categorie gebouwen die van nature grossiert in glas.

Ook de trappen van Mica en Vernee – beide immers half schrijnwerker, half timmerman – vormden in dit opzicht voor de betrokkenen een zinnige oefening. Hetzelfde gold eveneens enigszins voor de twee tekeningen van Nicolaas Visser uit 1782 die toen, inmiddels al zeven jaar bij de schilder Hendrik de Graaf in de leer, zich wilde toeleggen op de fijnschilderkunst²⁰ en later in Utrecht schildersknecht zou worden.²¹ Zijn blad met een tuinpriël met beelden (afb.1) draagt meer een tekenachtig dan een technisch karakter, en verraadt, vooral in de bevallig weergegeven vazen en sculpturen, eerder de losse hand van een aankomend decorateur dan de lineaal van een timmergezel. Van hem is verder een hele reeks van studies van portretten en personen bewaard gebleven, een thema dat hem ongetwijfeld beter lag.

Minder verband valt er te constateren tussen het werk

Afb. 3. Orgelfront.

Herman Frederik Koopman, ca. 1775?

GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 116.

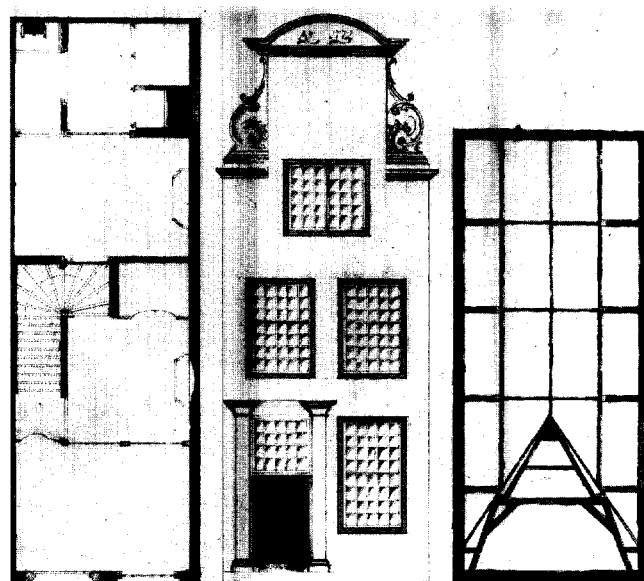
overdag en het werk 's avonds van beoogd schrijnwerker – hij zou het later overigens tot schoolmeester brengen²² – Dirk van der Zwan, wiens kansen om zijn bouwtekeningen voor een poort en een tuinhok zelf uittevoeren beroepshalve niet hoog aangeslagen kunnen worden. De meeste van de liefst achttien van zijn hand bewaarde tekeningen betreffen dan ook geen architectuur, maar vazen en vooral allerhande ornamenten. Maar alleen aanstaand kleermaker Jan Christoffel Leijtz valt in dit opzicht met zijn schets van een schoorsteenmantel (?) geheel uit de boot.

De meeste toekomstige timmerlieden beperkten zich, afgaande op het bewaarde materiaal, hoofdzakelijk tot het natekenen van de klassieke zuilordes. Zo bijvoorbeeld de beide broers Andries en Jan Barend Wiekart, Nicolaas van Oostveen, later een “welvarend en zeer bekwaam Timmermansbaas” aan de Utrechtse Steenweg,²³ Jan van Beugen en Jacobus Eindhoven, welke laatste twee blijkens aantekening in de bestedingsoverzichten niet de meest snuggere leerlingen waren.²⁴ Tot de meer getalenteerden daarentegen behoorde duidelijk Johannes van de Groenekan – van 1775 tot 1782 in de

leer bij Gerrit Steenis – van wie een drietal plattegronden voor een vierkant gebouw, alsmede tekeningen van een dakconstructie, een trap en een achtkante theekoepel (afb.2) bewaard gebleven zijn. Ook van Johannes Koopman, de oudere broer van Herman Frederik, en van 1767 tot 1776 bij een timmerman uitbesteed, daarvan de laatste vijf jaar eveneens bij Steenis, hebben we een plattegrond en een kapdoorsnee voor een pand, twee plattegronden met eenvoudige gevel voor een rijtjeshuis, en een achtkante theekoepel.

Een hele reeks zuilvoeten en kapitelen – zes in totaal – is van Wouter van Boom bewaard gebleven, en deze behoren tot de weinige bladen die van een jaartal zijn voorzien. Vijf van de zes tekeningen dateren blijkens opschrift uit de periode 1779-1781, en daarmee uit de laatste jaren van zijn verblijf in het Burgerweeshuis, waarin Van Boom in 1767 als achtjarige knaap opgenomen was. Sinds 1776 zat hij op timmeren, eerst bij Dirk Wolsing, dan bij Pieter Adams, en de oudste bewaarde tekening maakte hij dus toen hij al een paar jaar praktijkervaring had, en in het jaar waarin hij 20 werd.

Nagenoeg van dezelfde leeftijd was de in januari 1761 geboren schildersgezel Nicolaas Visser toen hij, in het achtste jaar van zijn opleiding, zijn twee in de Topografische Atlas aanwezige, in 1782 gedateerde tekeningen vervaardigde. Ook

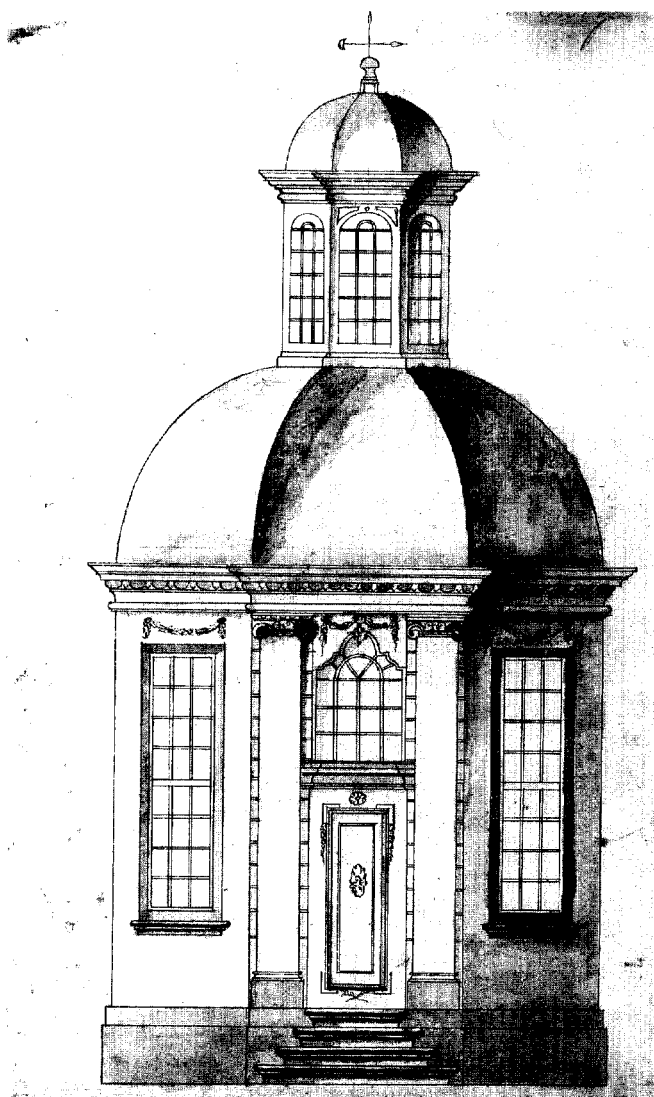

Afb. 4. Rijthuis; plattegrond, gevel, kapplan.

Anonym, 1772.

GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 289.

de laatste gedateerde én gesignde tekening van de 72 architectuurvoorstellingen – het reeds genoemde plafond van La Febre uit 1786 – werd door de desbetreffende pupil vervaardigd, toen deze, 20 of 21 jaar oud, al op het punt van vertrekken stond.

Afb. 5. Achtkante tuinkoepe, in twee verdiepingen, opstand.
Gerrit Stalburg, ca. 1770/1775?
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 192.

Dit lijkt erop te wijzen dat ook alle andere, niet gedateerde tekeningen, vermoedelijk pas tot stand kwamen toen de makers al volwassen waren, in de laatste jaren van hun verblijf in het Weeshuis. Ook niveau en nauwgezetheid wijzen daarbuiten uiteraard meer op het werk van een twintigjarige dan van een tienjarige. Dit vergemakkelijkt uiteraard, als deze veronderstelling klopt, hun datering, en dat is juist voor de paar bewaarde fraai gedetailleerde tekeningen die gehele bouwwerken weergeven – de theekoepe en herenhuisen – niet zonder relevantie.

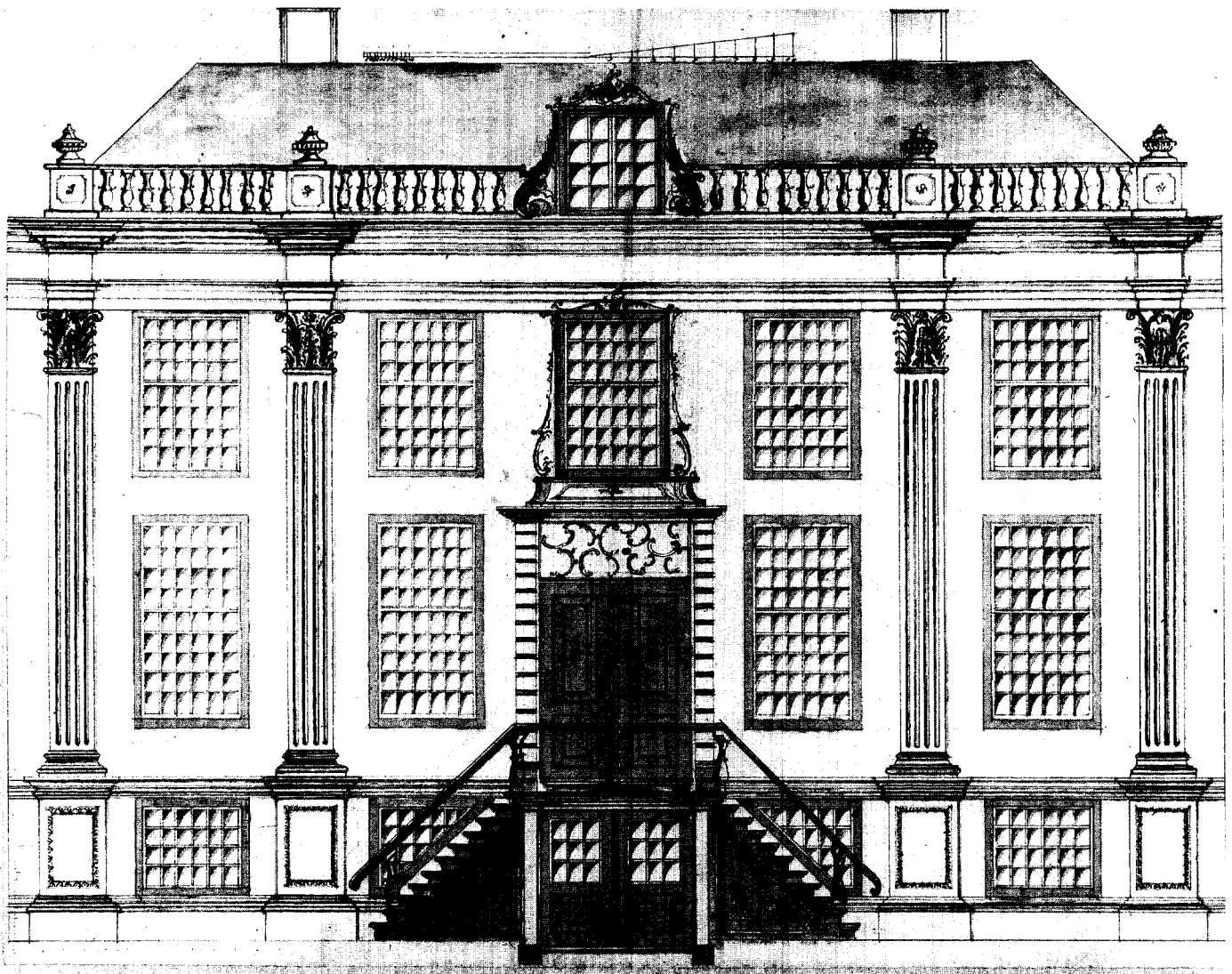
Op grond daarvan lijkt het niet te gewaagd om de theekoepe van Johannes van de Groenekan – geboren in 1758, in opleiding sinds 1775, vertrokken in 1782 – rond 1780 te dateren, die van Johannes Koopman (met de desbetreffende jaar-

tallen 1751, 1767 en 1776) niet al te lang na 1770, en de twee van Gerrit Stalburg (1752, 1769, 1778) in dezelfde tijd. Voor het orgelfront (afb.3) van Herman Frederik Koopman – geboren in 1754, in opleiding sinds 1766, uit huis in 1778 – komt men dan op circa 1775 uit, en hetzelfde geldt voor een Dorisch portaal met segmentboogvormig fronton van Jacobus van Rossem (1751, 1768, 1776). Poort en tuinhok van Dirk van der Zwan (1759, 1773, 1781) zouden dan van tegen 1780 moeten dateren. Ook voor de bewaarde plattegronden van Van de Groenekan, Koopman, Van Oostveen en Arnoldus Vollenhoven komt men met deze berekening ergens in de jaren zeventig uit. De meeste bewaarde bouwkundige tekeningen die het niveau van zuilvoet, trap of dakspant te boven gaan, stammen derhalve uit de periode 1770-1780, uit de beginperiode van Arnoldus Koopman als tekenleraar dus. Daarbij voegt zich dan ook nog moeiteloos een tekening van onbekende hand van een halsgevel met pilasterportaal uit 1772 (afb.4). Dit laatste logenstraft in elk geval enigszins de welgeuite veronderstelling, dat de in 1769 aangestelde Koopman pas in 1774 serieus met zijn onderwijs begonnen zou zijn,²⁵ en ook de daaraan gekoppelde bewering dat alle tekeningen pas van na dat cruciale jaar zouden stammen.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de bouwstijl. De jaren zeventig van de achttiende eeuw zagen in Nederland de overgang van Lodewijk XV-stijl naar Lodewijk XVI-stijl, van sierlijke rococo naar strak neoclassicisme. Daarvan is bij de bewaard gebleven ontwerpen nog weinig te bemerken. Zeker de vier theekoepe zijn nog van een grote elegantie, waarbij bij vooral die van Johannes Koopman (zie omslag), maar ook die van Johannes van de Groenekan in de golvende en gebogen vormen van balusters en bovendorpsels de Nieuwe Zwier, zoals het indertijd heette, nog overheerste. Zij mogen voor de tijd van hun ontstaan als ouderwets gelden, ofschoon in de festoenen boven de vensters van het theehuisje van Van de Groenekan al de terugverwijzing naar de zeventiende eeuw te herkennen is die voor de Hollandse Herleving – de Nederlandse baksteenvariant van het internationale neoclassicisme in de jaren zeventig en tachtig – van deze jaren zo karakteristiek zou zijn.²⁶

Iets zakelijker, en daardoor iets tectonischer en architectonischer van karakter, zijn de beide octagonale theekoepe van glazenmakersleerling Gerrit Stalburg, waarvan de één met zijn opbouw in twee verdiepingen met twee koepels, en door grote vlakke Ionische pilasters geflankeerd portaal (afb.5), op het eerste gezicht meer weg heeft van een octagonale dorpskerk, zoals men deze ook in zeker één van de vele edities van het tractaatje van Bosboom afgebeeld kon vinden,²⁷ dan van een simpel tuinprieel. Ook in dit geval treffen we overigens – hierin eveneens met Bosbooms kerkontwerp overeenstemmend – zeventiende-eeuwse festoenen aan.

De andere gesigneerde en daarmee enigszins te dateren ontwerpen ademen opnieuw nog eer de wulpse weelderigheid van het hofleven van het midden van de achttiende eeuw, dan dat zij vooruitwijzen naar de norse rechtlijnigheid van de komende eeuwwende. Een blik op de sierlijke anonieme halsge-

Afb. 6. Voorgevel van breed herenhuis. Anonym, ca. 1770/1780? GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 275.

vel van 1772, op het rijke orgelfront van Hendrik Frederik Koopman, of het tuinpriël van Nicolaas Visser – nog van 1782 – leert in dit verband voldoende. Alleen de Toscaanse poort-met-tuinmuur van Dirk van der Zwan uit de late jaren zeventig is van een martiale gestrengheid, die meer bij het toekomstige neoclassicisme dan bij de voorbije rococo past.

Van de drie bewaard gebleven tekeningen van de voorgevel van een breed statig herenhuis²⁸ is de maker helaas onbekend, en hetzelfde geldt voor het jaar van vervaardiging. Van vóór 1769 kunnen ze evenwel niet zijn, en van ver ná 1780 zullen de meeste wel niet zijn, want al voor het jaar 1770 ogen enkele tamelijk ouderwets.

Dat geldt met name voor de fraaiste van het trio, die de gevel van een groot, vijf vensterassen breed pand van twee hoge verdiepingen boven lage sokkelverdieping weergeeft (afb.6). De colossale, Korinthisch bedoelde pilasters mogen

op zich heel goed bij het neoclassicisme passen, maar in hun onderhavige rijke gecanneleerde variant, in combinatie met de met vazen uitgeruste afsluitende balustrade en de sierlijke decoratie met voluutachtige ornamentiek van portaal, middenraam en dakkapel, zorgen zij niet zozeer voor een moderne heldere architectonische structuur, als wel voornamelijk voor rococo-achtige onrust. De nadruk op de middenas, bereikt door de ingang en het daarboven geplaatste venster in een gemeenschappelijke omkadering te plaatsen, was eveneens al spoedig uit de tijd.

Ook voor het tweede herenhuis gaat dit op. Het is een kubus van vijf traveeën breedte onder schilddak, nu met de halve verdieping niet ónder maar bóven de beide hoofdverdiepingen. Ofschoon het aan balustrades, pilasters en voluten ontbreekt, is het in de detaillering nog steeds lichtelijk frivol, wat door de manier van tekenen nog eens extra wordt

geaccentueerd. Wel zijn de strakke contouren van het gebouw modern te noemen, zoals dit ook geldt voor de gelijkwaardige behandeling van de vensters in de middenas, die zich in niets van de andere onderscheiden.

Het derde huis tenslotte, als een complex met twee ver vooruitspringende identieke vleugels in perspectief getekend (afb.7), is enerzijds beslist soberder; zo zijn de vensteromlijstingen een stuk eenvoudiger dan in het geval van nummer twee. Anderzijds zijn de met voluten versierde dakkapel alsmede de gezamenlijke omlijsting van het pilasterportaal en het middenvenster van de eerste verdieping duidelijk reminiscenties aan een weldra in de bouwpraktijk afgesloten verleden. Van het nieuwste heden, dat in de prijsvraag voor het Stadhuis van Groningen (1774) op papier,²⁹ en vervolgens in het geval van het Rechthuis van Westzaan (1781-'83) voor het eerst driedimensionaal, voor grotere profane gebouwen als visitekaartje van het neoclassicisme de introductie van de klassieke tempelportiek met vrijstaande zuilen bracht, is daarentegen in de tekeningen der weeskinderen, zoals zij onder de hoede van Arnoldus Koopman tot stand kwamen, nog weinig te bespeuren.

Afb. 7. Huis in drie vleugels, opstand voorzijde.
Anonym, ca. 1770/1780?
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 287.

Noten

- 1 GA Utrecht, archief GBW, inv.nr.791; in Top.Atlas als inv.nr.121.
- 2 A.Graafhuis, "Tekenonderwijs in het Gereformeerd Burgerweeshuis op het einde van de achttiende eeuw", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1962, p.129-135.

- 3 L.van Tilborgh en A.Hoogenboom, *Tekenen Destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*, Utrecht 1982, p.33-39.
- 4 Graafhuis, o.c.[2], p.130. Zo ook Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.36.
- 5 Over de kwekelingen, met een complete serie minibiografietjes voor de periode tot 1795: M.Langenhach, *Onbekend talent. Leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761-1795*, Zutphen 1991; over de docenten: R.van Luttervelt, "Hendrik van Velthoven, eerste tekenmeester aan de Fundatie van Renswoude", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1945/46, p.162-174; en A.Graafhuis, "De wiskundigen Laurens en Gerbrand Praalder", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1961, p.79-99.
- 6 A.J.M.Kunst, *Van Sint Elisabeths-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis 1485-1814*, Diss. RUU, Utrecht 1954, besteedt geen woord aan het tekenonderwijs. J.J.Dankers en J.Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg 1813-1991*, Zutphen 1991, beginnen hun verhaal feitelijk pas in 1813, en zijn over de daaraan voorafgaande periode zeer kort.
- 7 Graafhuis, o.c.[2], p.129-130.
- 8 Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.34 resp. 38.
- 9 Graafhuis, o.c.[2], p.133-134.
- 10 Zie voor een volledige opsomming de Bijlage.
- 11 Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.36.
- 12 Graafhuis, o.c.[2], p.131.
- 13 Register van ingenomen weeskinderen 1650-1880, Archief GBW inv.nr.723.
- 14 Zie requesten met bijlagen, archief GBW, inv.nr.721.
- 15 Archief GBW, inv.nr.769, in 2 omslagen.
- 16 Informatie ontleend aan Register van ingenomen weeskinderen, archief GBW inv.nr.723, p.316-317; Lijsten van besteding van weeskinderen, archief GBW inv.nr.769, jaren 1764 t/m 1776.
- 17 Graafhuis, o.c.[2], p.131-132; Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.38.
- 18 Geciteerd naar Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.33.
- 19 Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.36.
- 20 Lijsten van besteding van weeskinderen, GBW inv.nr.769, aantekening op de lijst van 1782.
- 21 Zie Register van ingenomen weeskinderen, GBW inv.nr.723, p.375.
- 22 Zie Register van ingenomen weeskinderen, GBW inv.nr.723, p.363.
- 23 Aldus aantekening in het Register van ingenomen weeskinderen, GBW inv.nr.723, p.334.
- 24 Lijsten van besteding van weeskinderen, GBW inv.nr.769, apart ingevel met opmerkingen ten behoeve van de besteding in 1781 (Van Beugen, met de aantekening: "Leest en schrijft nog gemeen") resp. 1781, 1782 en 1783 (Eindhoven, met de opmerkingen: "gantsch niet van de vlugste"; "gantsch niet vlug van oordeel, leest & schryft gemeen"; "ook gantsch niet vlug van geest. Leest en schryft allerge-meenst").
- 25 Zo nog Graafhuis, o.c.[2], p.130.
- 26 Daarover recent: T.H.von der Dunk, "Hollandse Herleving rond Amsterdam" [De terugkeer van de Gouden Eeuw in de architectuur van noordelijk Holland aan het einde van de 18e eeuw], *Holland*, XXVIII (1996), p.82-100.
- 27 In elk geval in: S.Bosboom, *De vijf colom-orden, met derzelver deuren en poorten*, Amsterdam 1784, plaat XLIII.
- 28 Achtereenvolgens de tekeningen no.275, 282 en 289 (hieronder in deze volgorde besproken). Zie Bijlage.
- 29 Daarover: R.Meischke, "Achtste-eeuws classicisme: twee bouwkundige prijsvragen", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, X (1959), p.218-242; A.T.Schuitema Meijer, *De Raadhuisen van de stad Groningen*, Groningen 1962, p.50-88.

Bijlage: Lijst van architectuurtekeningen Burgerweeshuis

no.	maker	jaar	voorstelling			
17.	Jan van Beugen		Toscaans kapiteel	159.	Nicolaas van Oostveen	plattegrond van groot huis
18.	Jan van Beugen		Toscaanse zuilvoet	160.	Nicolaas van Oostveen	Dorische zuilvoet
31.	Wouter van Boom	1779	Toscaanse zuilvoet	176.	Jacobus Pretten	trap
32.	Wouter van Boom	1781	Ionische zuilvoet	177.	Jacobus Pretten	trap
33.	Wouter van Boom	1780	Dorisch kapiteel	178.	Jacobus Pretten	trap
34.	Wouter van Boom	1780	Dorische zuilvoet	179.	Jacobus Pretten	2 schoorsteenmantels
35.	Wouter van Boom	1779	Toscaans kapiteel	182.	Jacobus van Rossem	Dorisch portaal
36.	Wouter van Boom		Toscaanse en Dorische zuil	192.	Gerrit Stalburg	achtkante theekoepel in twee verdiepingen
43.	Arie Dekker		Ionische zuilvoet	193.	Gerrit Stalburg	achtkante theekoepel
44.	Arie Dekker		Dorische zuilvoet	196.	Abraham Vernee	trap
45.	Arie Dekker		Toscaans kapiteel	197.	Abraham Vernee	trap
51.	Arie Dekker		Ionisch kapiteel	223.	Nicolaas Visser	1782
52.	Arie Dekker		Romeinse zuilvoet	224.	Nicolaas Visser	1782
53.	Arie Dekker		trap			tuinpriecel (?) met beelden
59.	Jacobus Eindhoven		Dorisch kapiteel	227.	Arnoldus Vollenhoven	wandgeleding met Ionische pilasters
60.	Jacobus Eindhoven		Dorische zuilvoet	229.	Arnoldus Vollenhoven	trap
69.	Ludovicus la Febre	1786	plafond	236.	Andries Wiekart	plattegrond van woonhuis(?)
73.	Johannes van de Groenekan		plattegrond vierkant gebouw (kappenplan)	237.	Andries Wiekart	Dorische zuilvoet
74.	Johannes van de Groenekan		plattegrond vierkant gebouw (bovenverdieping)	238.	Jan Barend Wiekart	Toscaanse zuil
75.	Johannes van de Groenekan		plattegrond vierkant gebouw (begane grond)	239.	Jan Barend Wiekart	Toscaans kapiteel
76.	Johannes van de Groenekan		dakconstructie	240.	Jan Barend Wiekart	Toscaanse zuilvoet
77.	Johannes van de Groenekan		trap met deur	241.	Jan Barend Wiekart	Dorische zuilvoet
79.	Johannes van de Groenekan		achtkante theekoepel	241.	Jan Barend Wiekart	Ionische zuilvoet
113.	Herman Frederik Koopman		Dorische zuil	260.	Dirk van der Zwan	poort met muur
116.	Herman Frederik Koopman		orgelfront	270.	Dirk van der Zwan	tuinhek met poort en vazen
121.	Johannes Koopman		rijtjeshuis (2plattegronden en 1 voorgevel)	271.	anonym	plattegrond huis
122.	Johannes Koopman		achtkante theekoepel	272.	anonym	plattegrond huis
123.	Johannes Koopman		plattegrond en doorsnee kap	273.	anonym	plattegrond huis
131.	Jan Christoffel Leijtz		schoorsteenmantel (?)	274.	anonym	plattegrond huis
146.	Johannes Mica		trap	275.	anonym	gevel breed herenhuis
157.	Hendrik Offerman		Dorische poort	276.	anonym	trap
158.	Hendrik Offerman		trap	277.	anonym	doorsnee huis
				278.	anonym	doorsnee kap
				279.	anonym	trap
				281.	anonym	trap
				282.	anonym	gevel hoog herenhuis
				283.	anonym	doorsnede kap
				284.	anonym	doorsnede kap
				285.	anonym	Toscaanse zuil
				287.	anonym	gevel van huis in 3vleugels
				288.	anonym	Toscaanse zuilvoet
				289.	anonym	1772
				290.	anonym	rijtjeshuis (2plattegronden en 1 voorgevel)
						tuinhek met ingang

De kerk en het rechthuis van Westzaan

Johan Samuel Creutz buiten de poorten.

De bijdrage van het Amsterdamse bouwvak aan de architectonische modernisering van een Noordhollands dorp

Thomas H. von der Dunk

In de achttiende eeuw onderging de dorpskern van Westzaan in architectonisch opzicht twee maal een opvallende modernisering. De beide grootste gebouwen, tevens plaatselijke zetel van respectievelijk het kerkelijke en het wereldlijke gezag, werden door nieuwbouw vervangen. In 1740-1741 maakte de nog ten dele uit de Middeleeuwen, ten dele uit de zeventiende eeuw stammende Hervormde Kerk wegens vèrgaande bouwvalligheid plaats voor een elegante opvolger in inheemse rococotrانت. In 1781-1783 week het uit 1641 daterende Rechthuis, een schilderachtig gebouwtje in de vormen van het Hollandse maniërisme, wegens even vèrgaande bouwvalligheid voor een statige kubus in neoclassicistische stijl, direct tegenover de kerk, aan de andere zijde van de hoofdstraat, naar ontwerp van de Amsterdamse stadsbouwmeester Johan Samuel Creutz.¹ Het was voor die dagen een ultramodern gebouw, zodat dan ook prompt een fraaie platenatlas van elf bladen met door Theodoor Koning in gravure gebrachte bouwtekeningen werd uitgegeven,² die ervoor zorg droeg dat de naam van Creutz sindsdien onverbrekkelijk aan zijn Rechthuis verbonden is gebleven.³ In 1794 viel het gebouw bovendien de eer ten deel, in de prentengalerij van moderne bouwwerken van de *Maandelykse Nederlandsche Mercurius* opgenomen te worden, waarbij de afbeelding van de voorgevel van een uitvoerige beschrijving van het in- en uitwendige vergezeld ging.⁴

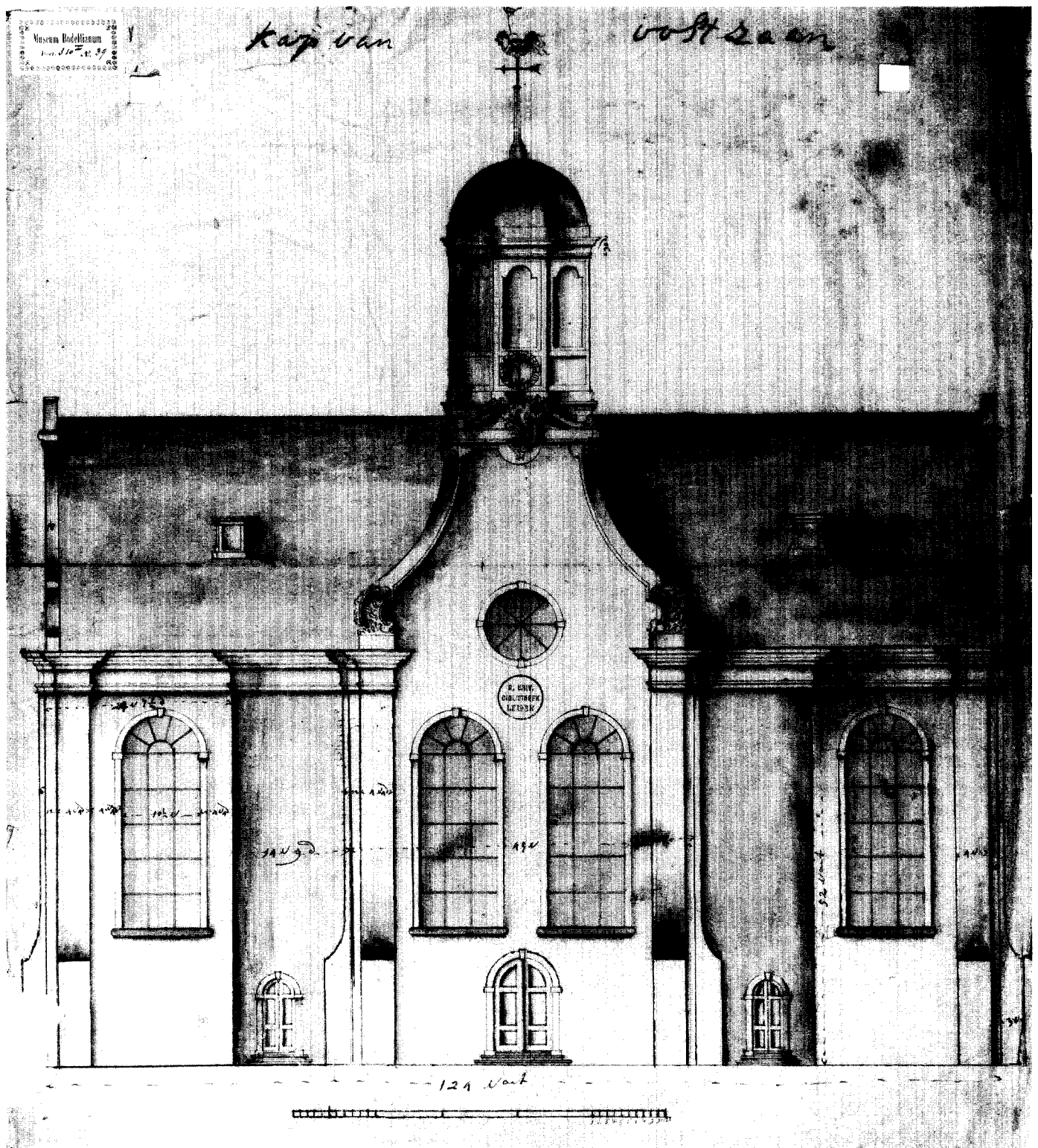
Wie de kerk ontworpen heeft, is daarentegen nog omstre-den; de bronnen zijn dienaangaande niet eenduidig. Anders dan in het geval van het Rechthuis werd derhalve aanvankelijk helemaal geen naam genoemd. In het eerste korte opstel dat aan de kerk gewijd was, bleef de verantwoordelijke bouwmeester anoniem.⁵ Vervolgens heeft men het lange tijd gehouden op twee Amsterdamse stucwerkers, de broers Hans Jacob Husly (1702-1776) en Hendrik Husly (1706-1788),⁶ wier namen althans in de rekening voorkomen.⁷ Eerst zeer recent heeft men hierbij een vraagteken gezet, en de aannemer, de eveneens in Amsterdam gevestigde timmerbaas Jan van der Streng, als de vermoedelijke maker van de bouwplannen aangewezen. Dit op grond van het argument dat deze aanmerkelijk meer betaald kreeg dan de beide Husly's, deze beide laatsten althans veel te weinig kregen om ervoor in aanmerking te kunnen komen.⁸ Definitieve zekerheid valt evenwel, zolang er geen oorspronkelijke en gesigioneerde tekeningen teruggevonden zijn, in deze niet te krijgen.

De Nederlands-Hervormde Kerk

De nieuwe Nederlands-Hervormde Kerk van Westzaan, waarvoor blijkens opschrift op 19 mei 1740 de eerste steen gelegd werd en die op 14 juli 1741 werd ingewijd, verving een beduidend kleiner bedehuis. Dit was anderhalve eeuw eerder tussen de ruïnes van de tijdens oorlogshandelingen in 1573 verwoeste grote gotische kerk tegen de toen gespaard gebleven, uit de vijftiende eeuw daterende toren opgetrokken. Het zou overigens tot het najaar van 1780 duren eer ook die ruïnes gesloopt werden, naar aanleiding van de bouw van het Rechthuis een deur verderop, dat als neoclassicistisch pronkjuweel zulk aanpalend ruïneus muurwerk, waar dit reeds "een afzigtig vertoon maakte by de Nieuwe Kerk", natuurlijk niet langer in de buurt gedoogde.⁹ Aan de oostzijde van de oude toren verrees zodoende in goed een jaar tijd een rijzig bouwwerk in de vorm van een Grieks kruis, dus met gelijke armen.

Zo bleef in zekere zin de middeleeuwse oriëntatie gehandhaafd, maar met één belangrijk verschil. Omdat de oude kerk zich ten westen van de hoofdstraat bevonden had, had inder-tijd vanzelfsprekend nog het kóór aan de hoofdstraat gelegen, terwijl de ingang zich aan de van de straat afgekeerde toren-zijde bevond. In 1740 kon evenwel, omdat er van een koor niet langer meer sprake was, de nieuwe hoofdingang aan het tegenover de toren gelegen uiteinde van de kerk, dus aan de hoofdstraat, komen te liggen. Pas veel later heeft men de ingang wederom naar het westen verplaatst, en de deur in de oostgevel dichtgemetseld.

De gekozen grondvorm en centralistische opzet van het gebouw, die uiteindelijk teruggaat op De Keyzers Noorderkerk in Amsterdam (1620-1623), was in die jaren voor protestantse preekkerken in Nederland al lang zeer gebruikelijk geworden. Ook in de achttiende eeuw verrees nog her en der exemplaren van dit type, zoals na Westzaan in 1772 in Harlingen naar ontwerp van Jacob Otten Husly (1738-1796) – neef van de beide zojuist genoemde broers – en in 1774 in Ouderkerk aan de Amstel van de hand van de toenmalige Amsterdamse stadsbouwmeester Jacob Eduard de Witte (1738-1809).¹⁰ Maar in de uitwerking onderscheidt de kerk van Westzaan zich duidelijk van zijn meeste soortgenoten door de minder hoekige contouren van grondplan en opstand, alsmede het achterwege blijven van het elders obligate koe-peltorentje op de kruising der beide daken, dat hier natuurlijk vanwege de oude gotische westtoren zijn urgentie verloor.

Afb. 1. Westzaan, N.H. Kerk.
 Anonyme ontwerp-tekening, opstand oostzijde, ca. 1740.
 UB Leiden, coll. Bodel Nijenhuis 310 T 39.

Een dergelijk koepeltorentje was overigens wel, achtkant van vorm en kloek van formaat, blijkens een bewaard gebleven anonieme bouwtekening oorspronkelijk voorzien.¹¹

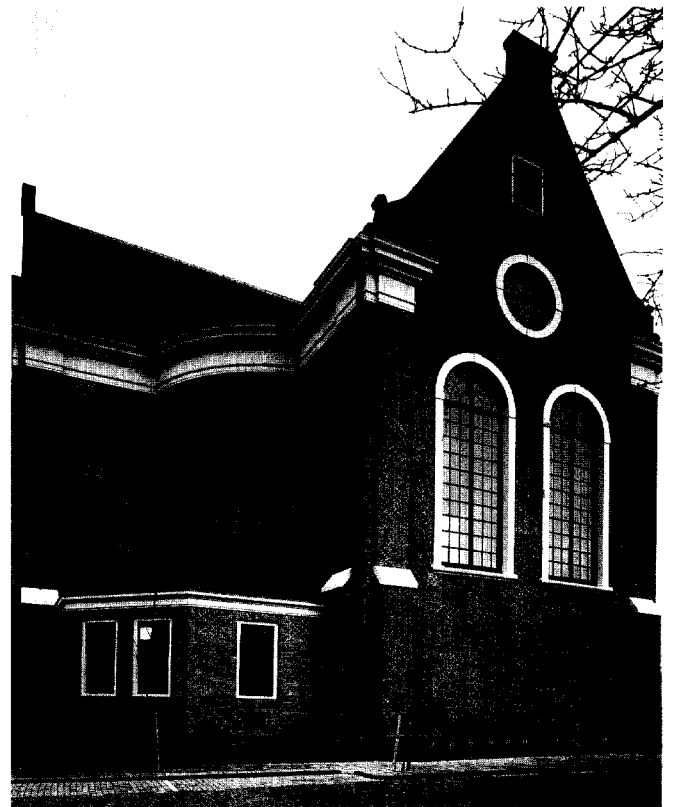
Vier zware vierkante pijlers schragen inwendig de kruisen- de witgepleisterde houten tongewelven; tegen één ervan werd de preekstoel met dooptuin geplaatst. Gelijk bij de Amsterdamse Noorderkerk heeft men de hoeken tussen de kruisarmen, dus achter de pijlers, met uitbouwsels opgevuld, maar in afwijking van alle oudere voorbeelden zijn de wanden daarvan cirkelvormig gebogen. Daarin verraadt zich de behoefte van de bouwmeesters uit de rococotijd aan ronde in plaats van rechte vormen, zoals deze ook uit de statige ingezwenkte topgevel met voluten en opzetstuk spreekt, die de door grote rondboogramen en roosvenster doorbroken oostwand naar de straat toe afsluit. Dergelijke krullerige bekroningen, rijk aan beeldhouwwerk, waren kenmerkend voor de decoratief ingestelde Louis Quinze-periode, en tooiden in die jaren menig nieuw Amsterdams grachtenpand. Ook enige afgewezen projecten voor de Lutherse Kerk in Hoorn, rond 1760 te dateren, grossierden erin,¹² terwijl tevens de verbouwing van de Delftse St.Joriskapel tot Lutherse Kerk door stadsbouwmeester Nicolaas Terburgh in 1764 in een dergelijke zwierige façadebekroning resulteerde.¹³

In Westzaan vormt deze geveltop, die op kolossale hoeklisenen rust, uitwendig feitelijk de enige versiering aan een overigens sober gebouw, waarvan de effen bakstenen wanden voor de rest alleen door de hoekpilasters en vensterparen in de façades van de beide andere kruisarmen geleed worden, en deze laatste op eenvoudige wijze in driehoekige puntgevels eindigen. Blijkens de bewaarde ontwerp-tekening waren hier evenwel aanvankelijk een zelfde soort klokgevels gepland, die vermoedelijk slechts wegens geldgebrek achterwege gebleven zijn.¹⁴ Desondanks beliepen de bouwkosten goed f 49.000,¹⁵ en daarmee een derde meer dan die van het kleinere, maar elegantere Rechthuis veertig jaar later.

Aan de oude toren, waar de nieuwe kerk direct op aansloot, werd voorlopig niets gedaan. Deze bleef "vierkant en plat van boven", en op dit plat bevond zich, net als indertijd bij de kerktoeren van Oostzaan,¹⁶ een staak met windwijzer, tot hier in 1761 de bliksem in sloeg en er vervolgens op het plat niets meer stond. Het jaar daarop werd op de oude toren een simpele gemetselde naaldspits gezet;¹⁷ een bewaard gebleven ontwerp van een zekere Wiere Riedeman, dat ons een getrapte houten torenbekroning met tussenkoepeltje en achtkanten lantaarn toont, bleef onuitgevoerd.¹⁸ Slechts tachtig jaar heeft de nieuwe spits de toren van de kerk van Westzaan gesierd; op nieuwjaarsdag 1843 stortte de hele toren in en sleepte in zijn val het dorpsweeshuis mee.¹⁹

De bouw van het Rechthuis

Toen veertig jaar na de kerk ook het rechthuis aan vervanging toe was, was de stilistische mode inmiddels danig veranderd. Geen 'Nieuwe Zwier', zoals tijdgenoten de vaak uitbundige gevels in rococotrانت uit het midden van de achttiende eeuw gedoopt hadden, maar 'Edele Eenvoud' stond thans

Afb. 2. Westzaan, N.H. Kerk uit noordwesten.
Foto Monumentenzorg Zeist, 1973, reg.nr. 149.481.

op het programma.²⁰ De vormgeving van de oostwand van de Westzaanse kerk, die toch ook ondanks alle betrachte soberheid (en spaarzaamheid) eerder tot de Zwier dan tot de Eenvoud te rekenen viel, was daarmee achterhaald. De nieuwe stilistische mode hield de pretentie in van een terugkeer naar een veel zuiverder vorm van architectuur, die veel directer aansloot op de erfenis van de klassieke oudheid. Daarbij werd de decoratie tot een minimum gereduceerd – tot hetgeen volgens de betrokken bouwmeesters logisch en noodzakelijkerwijs uit de constructie voort zou vloeien. En ofschoon die reductie bij het Rechthuis, dat ook nog maar aan het begin van deze stroming stond, nog binnen de grenzen is gebleven, kon het na voltooiing bogen op een ander nieuw element, waarvan de toepassing evenwel nauw aan dit streven naar architectonische zuiverheid gekoppeld was: de vrijstaande zuilenportiek met fronton, zoals elke antieke tempel die kende.²¹

Het archiefmateriaal dat ons ter beschikking staat om de wording van ontwerp en bouwwerk te reconstrueren is helaas beperkt,²² maar gelukkig vult de rede die Simon Jongewaard Jr. (1733-1818),²³ lange jaren schout en secretaris van de banne, bij de inwijding hield, de leemten enigszins aan.²⁴

Daaruit blijkt in ieder geval het volgende. Nadat eerdere initiatieven om aan de slechte toestand van het bestaande rechthuis door verbetering en vergroting een einde te maken,

tot niets hadden geleid, viel op 25 april 1780 in de vergadering van schepenen en vroedschappen van de banne het eenparig besluit om in plaats daarvan een geheel nieuw rechthuis te bouwen, waarbij de uitvoering aan schout en schepenen opgedragen werd.²⁵ Afgaande op Jongewaard werd hem en zijn beide mede-gedelegeerden – W.Bruigom Tip en A.Bruyning – daarbij zelfs uitdrukkelijk opgedragen “om naar een bekwaamen Architect te Amsterdam ten dien einde uitzien”.²⁶ Zij hadden die toen gevonden in de persoon van de ongeveer 34-jarige ingenieur Johan Samuel Creutz, die tussen 1777 en 1787 als één van de drie directeuren-generaal aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek stond,²⁷ en er naar het schijnt een zeer uitgebreide particuliere praktijk buiten de stadspoorten op nahield.²⁸

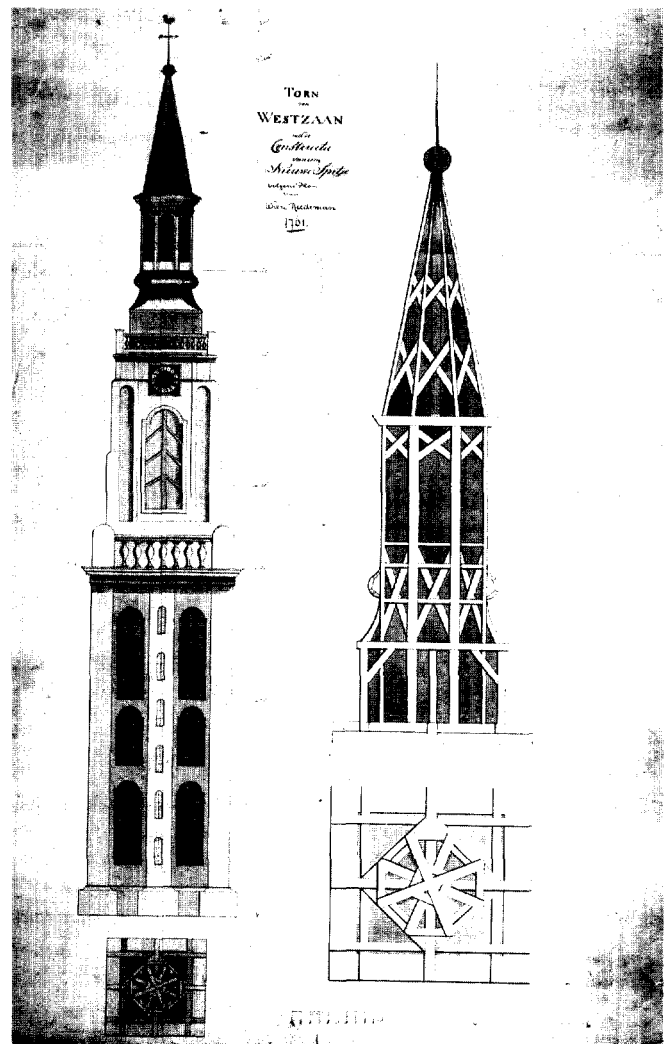
Desondanks mag de keuze voor Creutz – en niet voor bijvoorbeeld de eigenlijke stadsbouwmeester, Abraham van der Hart (1747-1820), die er ook het nodige buiten zijn officiële werktijden om bijkluste²⁹ – verrassend heten. De uitverkorene had namelijk, voor zover althans thans bekend, tot dusverre slechts één gebouw van enige betekenis geproduceerd, het buitenhuis Rijnhof voor de Amsterdamse koopman Hendrik van Sandijk te Oegstgeest (1774).³⁰ Zijn beide andere tot dusverre bekende werken zijn eerst van later datum, van na zijn succes in Westzaan. Het betreft het statige pand Grote Oost 22 in Hoorn, dat hij in 1785 voor de vooraanstaande patriot Bernardus Blok ontwierp³¹, alsmede de hervormde kerk op het onder Amsterdamse voogdij staande eiland Urk een jaar later³². Ook zijn uiteindelijk op niets uitgelopen bemoeienis met de plannen voor een nieuw bedehuis in Krommenie vallen pas in het jaar 1781.³³

Hoe dan ook, Creutz is daarop zo voortvarend te werk gegaan dat reeds op 10 juni 1780 het werk aanbesteed kon worden. Voor het timmerwerk meldden zich drie gegadigden, voor het metselwerk vijf en voor het steenhouwwerk zeven. Optelling van de drie laagste inschrijvers – voor f 11.700, f 6.500 en f 5.662 respectievelijk – bracht de bestedingssom in totaal op f 23.862. Omdat evenwel dit bedrag de begroting “verre te boven gaat”, besloot men de bouw niet te gunnen. Dat het resultaat van de besteding zo tegenviel, zou te wijten zijn aan een zeer kort gestelde opleveringstermijn, die de aannemer zou dwingen om organisatorische redenen extra onkosten te maken.³⁴ De nieuwe aanbesteding, die op 11 november plaats vond, leverde vervolgens echter – met vijf, zeven en zes gegadigden voor de drie onderdelen – met f 23.447 nauwelijks een geringere totaalsom op. Het metsel- en steenhouwwerk was weliswaar wat goedkoper geworden, maar het timmerwerk was daarentegen duidelijk in prijs gestegen. Desondanks vond de zaak nu echter wel doorgang.³⁵

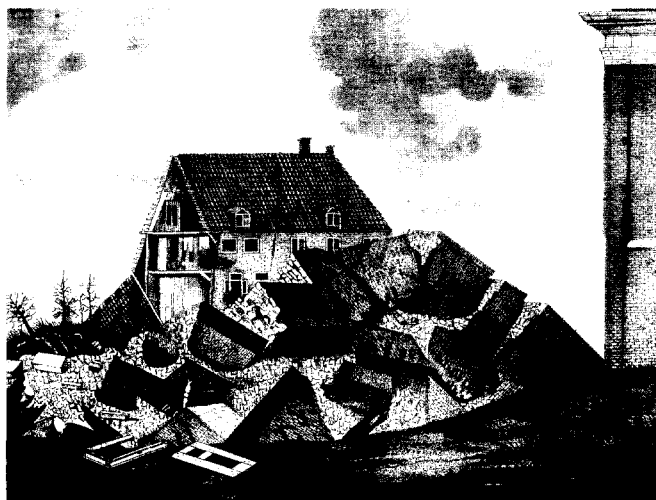
Op 29 maart 1781 kon zodoende Simon Simonides Jongewaard, de toen 24-jarige zoon van de schout-annex-secretaris, voor de vier hoeken van het nieuwe gebouw de eerste stenen leggen. De bouw verliep daarop probleemloos, ondanks het feit dat er tussentijds nog de nodige wijzigingen werden aangebracht. Daardoor kwamen de totale kosten op f 37.750, waaronder behalve die voor extra metsel- en meubelwerk ook die voor stuc en sculptuur waren gerekend. Het laatste namen

twee Amsterdammers voor hun rekening, namelijk de Italiaan J.B.Crivelli en stadsbeeldhouwer Anthonie Ziesenis.³⁶

Krap twee jaar later, op 13 februari 1783, kwamen schout, schepenen, vroedschappen, weesmeesters, secretarissen en thesauriers van de banne voor de laatste maal in het oude rechthuis bijeen. Daar werden zij door Creutz als architect “met een korte en gepaste aanspraak, genoodigd om dat oude Rechthuis te verlaten, en bezit van 't Nieuw gebouwde en voltooide Rechthuis te neemen; mitsgaders int Nieuwe Rechthuis, na alvorens tzelve beschouwd te hebben en in ordre needergezeeten te zijn, met een dergelijke aanspraak verwelkomt en daarmee met zegenbeede gefeliciteerd”.³⁷ In het nieuwe gebouw nam Jongewaard de regie over en hield een aanmerkelijk langere inwijdingsrede, welke in druk niet minder dan veertig (weliswaar kleine) pagina's besloeg. Het

Afb. 3. Westzaan, N.H. Kerktoeren.
Ontwerp van W. Riedeman, 1761.
GA Zaanstad.

Afb. 4. Westzaan, N.H. Kerk, ruïne van de toren na instorting. Tekening van G. Brugman Psz. 1843. Foto Monumentenzorg Zeist, reg.nr. 35.040.

grootste gedeelte daarvan was overigens aan een uitputtende beschrijving van ex- en interieur, van kamer tot kamer gaand, gewijd.³⁸ Met hulp daarvan, en van de het jaar daarop in gravure uitgegeven bouwtekeningen, laat zich de precieze opzet en indeling van het overigens gaaf bewaarde gebouwtje nauwgezet nagaan.

De architectuur van het Rechthuis

Het nieuwe Rechthuis telt twee bouwlagen onder het gedrukte schilddak. De romp bezit nagenoeg de vorm van een kubus, waarbij evenwel de hoeken van de exact vierkante plattegrond (40 bij 40 voet) insprongen en afgerond zijn, als het ware als echo van de soortgelijke behandeling van de uitbouwsels tussen de kruisarmen van de nabije Hervormde Kerk. De bakstenen wanden worden slechts door twee rijen van grote rechthoekige ramen geled – de bovenste hoger dan de onderste – en door een witgeschilderd hoofdstel afgesloten. De beide zijgevels zijn verschillend. De rechter telt op de begane grond twee vensters ter weerszijden van een ingang, daarboven drie vensters; in de linkerzijwand is tussen de twee vensters van beide bouwlagen in een middenrisaliet telkens een spaarveld van gelijke omvang aangebracht. Het bovenste daarvan bevat een inscriptie met de datum van de eerste steenlegging.

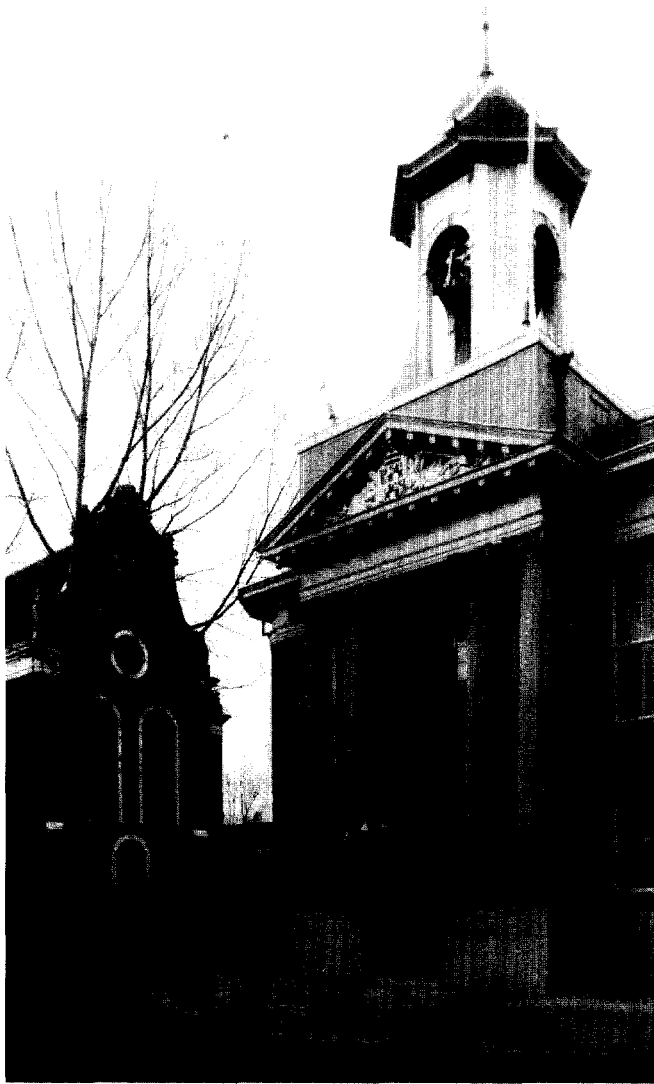
De voorgevel bezit een statige witte portico van vier slanke Ionische zuilen van de kolossale orde onder fronton, paarsgewijs ter weerszijden van de rechthoekige hoofdingang gegroepeerd. Het tympaan is opgesierd met het wapen van de banne, alsmede allerhande allegorische attributen, ontworpen door Creutz en uitgevoerd door Ziesenis.³⁹ Jongewaard ging er in zijn openingsspeech in detail op in, en gaf daarbij ook hun betekenis aan. De spiegel, slang en weegschaal rechts van het wapen staan voor de wijsheid, voorzichtigheid en on-

zijdigheid van het bestuur van de banne. De gesloten kist met rol papieren ter linkerzijde moet beduiden, dat de goederen der wezen hier in veilige handen zijn. Maat en gewicht wijzen op het in het gebouw gevestigde locale ijkwezen. De staf en vrijheidshoed staan voor het feit dat de banne een eigen en vrije regering heeft. De Mercuriusstaf en Neptunusdrietand, het scheepshoofd en -anker, de sextant en de baal, de graadboog en de wereldbol tenslotte verbeelden de bloei van Westzaan dankzij handel en zeevaart over de hele wereld.⁴⁰

Boven het fronton rijst een sierlijk met lood bekleed, achtkant koepeltorentje op, waarvan de steunberen naar beneden toe concaaf uitzwenken, gelijk aan de zijwanden van tal van zeventiende-eeuwse kerkgebouwen al het geval is,⁴¹ en in navolging daarvan ook de Akerktoren in Groningen (1714-1718) bezit.⁴² Het octagon wordt bekroond door een halfronde koepeltje, dat door vergulde, uit laurierbladeren samengestelde festoenen is versierd. Daarop prijken aan een speervormige staak twee Romeinse roedenbundels en een gouden zon, als attributen van een rechtvaardige rechtspraak welke het daglicht kan velen.⁴³

Inwendig telt het Rechthuis twee bouwlagen. Van de straat aan de voorzijde in een kleine hal binnentredende, bevinden zich rechts achtereenvolgens de trap, en de ruimte die voor waag en ijk diende. In de middenas trof men het turfhok en daarachter het kantoor van de ijkmeesters aan, terwijl secretarie en weeskamer de hele linkerhelft in beslag namen. Ook op de verdieping vormt de linkerhelft één ruimte, die hier als rechtszaal diende. Rechts bevonden zich dan nog de trap naar de ruime zolder onder de kap, die als archiefplaats fungeerde, een vestibule en de spreekkamer.⁴⁴ De diverse kamers, en vooral de rechtszaal als voornaamste, waren op passende wijze gedecoreerd, zodat iedere bezoeker in één oogopslag de verheven functie van elke ruimte duidelijk werd. De originele inrichting is over het algemeen goed bewaard gebleven,⁴⁵ zodat we bij een rondgang ook thans nog de beschrijving van Jongewaard kunnen volgen, die zich overigens vooral op de aankleding van de Rechtszaal concentreert.⁴⁶

In de gewezen weeskamer op de begane grond bevindt zich een marmeren schoorsteenmantel, waarvan de boezem met een in médaillon gevatte allegorische figuur, de civiele rechtspraak voorstellende, is versierd. Erboven is het bannewapen aangebracht, links en rechts ervan volgen de vier wapens van de weesmeesters, eronder tenslotte ziet men dat van Jongewaard zelf.⁴⁷ Veel rijker is de grote rechtszaal op de eerste verdieping. Op de boezem van de schoorsteenmantel treft men hier andermaal een allegorische figuur aan, ditmaal levensgroot. Door de krans van laurier- en eikenbladen in de linkerhand, in de plaats van het anders gebruikelijke justitiezwaard, is ook deze (overigens niet geblinddoekte) dame als zinnebeeld van het civiele recht te herkennen, en wordt aangegeven dat hier geen criminele rechtspraak plaats vindt.⁴⁸ De door guirlandes aaneengeregen wapenschilden van de vijf dorpen van de banne – naast Westzaan Koog aan de Zaan, Westzaandam, Wormerveer en Zaandijk – geven haar werkterrein aan. De houten panelen in de vakken tussen deuren en vensters zijn met zes gesneden trofeeën gesierd, die de Straf,

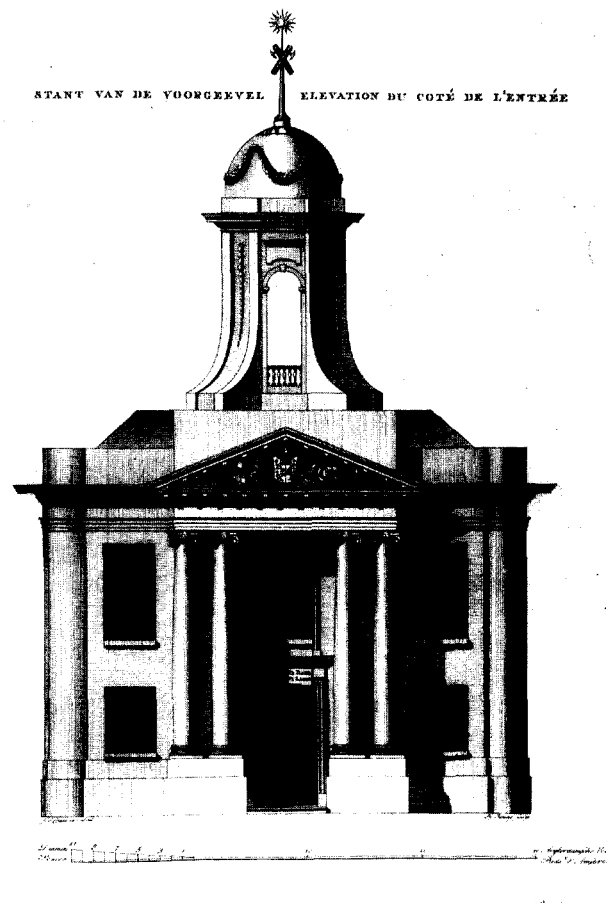
Afb. 5. Westzaan, N.H. Kerk en Rechthuis uit zuidoosten.
Foto van de auteur, 1996.

de Wijsheid, de Godsdienst, de Rechtgeleerdheid, de Een-
dracht en de Vrijheid verbeelden. Boven de beide zijdeuren
treft men medaillons met de handel en scheepvaart aan, bo-
ven de hoofdingang tenslotte ziet men een relief met Miner-
va, die een portretmedaillon van de grote Oostromeinse wet-
gever keizer Justinianus vasthoudt, en door twee engelsfigu-
ren en enige attributen van kunsten en wetenschappen
omgeven wordt.⁴⁹ Al deze voorstellingen werden ook in de
reeds genoemde platenatlas afgebeeld.⁵⁰

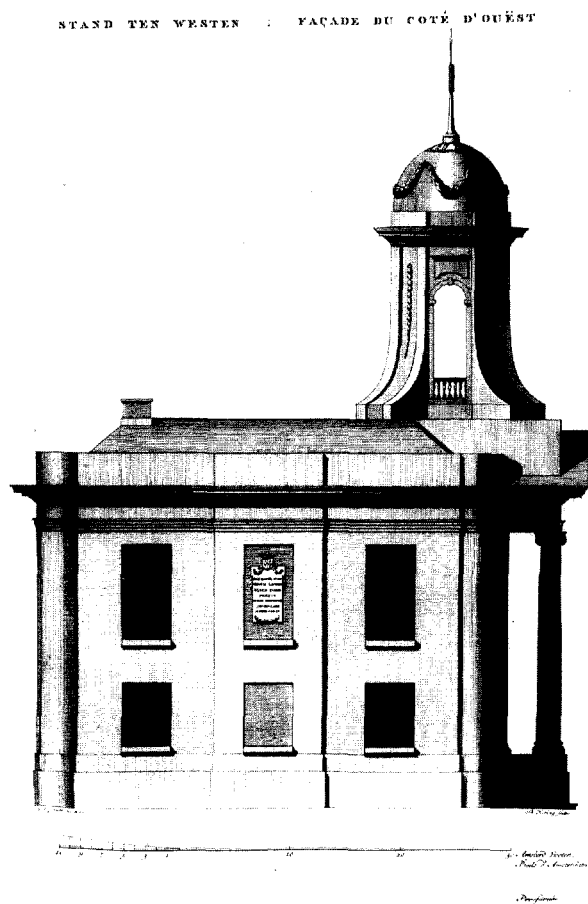
Gelegenheidspoët Johannes Molenbeek dichtte in dit ver-
band, met in de laatste regel een duidelijke toespeling op de
jaartalspreuk boven de ingang, sVVm CVIqVe Dare hlc op-
Vs atqVe Labor:⁵¹

Ik ben van buiten *Schoon*, maar *Schooner* nog van binnen,
Doch *Allerschoonst* by hen, die 't Heilig Recht beminnen;
Dat Recht, 't zy op Natuur, of op de Wet gegrond,
Werdt hier gehandhaafd, door der Achtb'ren Hart en
Mond.

Ik ben de Zamel- en Bewaarplaats van Geschriften,
Die 't Recht en Eigendom der Burgers kunnen schiften,
En scheiden van elkaar: 'k bewaar der Weezen goed,
Beschermt het voor 't geweld van wreev'len overmoed
En vuige baatzugt, van ontaarte Roovharpyen:
Men zal myn' Rechters nooit, door dreigen, noch door
vleijen
Doen wyken voor hun' pligt; ô neen! hun Eed getrouw,
Zyn zy het Cieraad, en de Steun van dit Gebouw;
Handhavers van 't geen hier zo konstig staat geschreven,
En op myn Ingang prykt: **HIER WORDT ELK 'T ZYN
GEGEEVEN.**

Afb. 6. Westzaan, Rechthuis, voorgevel.
Gravure van T. Koning naar ontwerp van J.S. Creutz, uit: Afbeeldingen
van het Rechthuis van den ban Westzaanen (Amsterdam 1784), blad 3.
RA Haarlem, top. atlas A nr. 175b.

Afb. 7. Westzaan, Rechthuis, zijgevel.

Gravure van T. Koning naar ontwerp van J.S. Creutz, uit: Afbeeldingen van het Rechthuis van den Ban Westzaanen (Amsterdam 1784), blad 5. RA Haarlem, top. atlas A nr. 175i.

Voor de zetel van een dorpsbestuur was de schepping van Creutz een bijzonder gebouw. "Dit Bans Regthuis overtreft veel Stadhuizen in uiterlyke bouwpragt en inwendige cierraad", zo merkte de Doopsgezinde predikant te Haarlem Petrus Loosjes (1735-1813) al in zijn bewerking van de oorspronkelijk door zijn vader Adriaan Loosjes gecomponeerde *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen* op.⁵² De compacte vierkante hoofdopzet was weliswaar gebruikelijk, maar andere rechthuizen in de Zaanstreek waren aanmerkelijk eenvoudiger, en geen enkele van hen bezat, waaraan al Jongewaard refereerde,⁵³ een dergelijke *cupola*. Een dergelijk fenomeen was tijdens het – nu overigens op zijn einde lopende – Ancien Régime aan stedelijke raadhuisen voorbehouden, en bleef ook dan in kleinere plaatsen vaak tot een simpele houten constructie beperkt. De meeste oudere rechthuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw in de Zaanstreek waren eenvoudige rechthoekige bakstenen gebouwtjes van twee bouwlagen in Hollandse renaissance of Hollands classicisme ge-

weest, met zadeldaken tussen tuit- of trapgeveltjes met al dan niet inzwenkende geveltoppen, zoals ook het vorige van Westzaan.⁵⁴ Overigens hield ook Creutz bij zijn *nieuwe* rechthuis, bij alle verdere stilistische en compositorische verschillen, nog aan de traditionele opzet met twee bouwlagen vast.

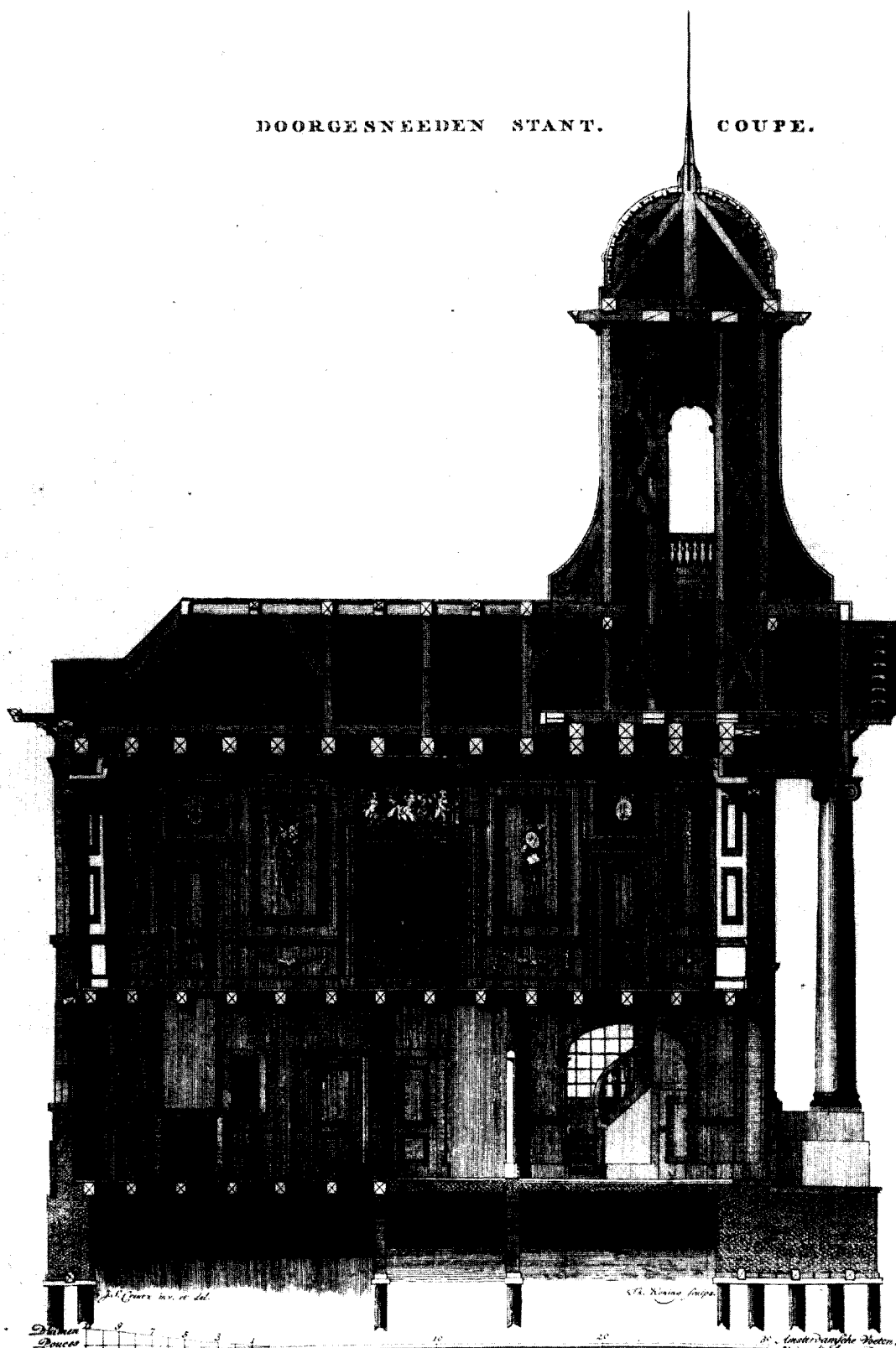
Maar het meest bijzondere element vormde vanzelfsprekend de zuilenportiek, en even vanzelfsprekend derhalve stond Jongewaard in zijn toespraak met lovende woorden daarbij stil. De keus van de zuilenorde verklaarde hij, voor rechthuizen zeer toepasselijk, aldus: "een Peristyl van vier Colommen van Breemer Steen, twee aan twee gekoppeld, naar de Ionische, als eene sierlijke en nochtans deftige orde; wyl dezelve door de Uitvinders, de Wijze Grieken, gevormd is naar de proportie van eene Jonge Maagd. Wat orde kan 'er gevoeglijker de zuiverheid, waar mede een Gemeenebest of Burgerstaat moet worden bestuurd, aantoonen, dan die, welkers proportie geomen is naar 't Beeld van eene Maagd, welke, om te behaagen, geen opschik of verrezochte vercieringen noodig heeft".⁵⁵

Als zodanig vormde de peristyle ook het visitekaartje van het nieuwe neoclassicisme, dat juist in de jaren tachtig in Nederland voorzichtig opgang maakte.⁵⁶ Het Rechthuis van Westzaan bezat als eerste gebouw in de Republiek een dergelijke front van vier vrijstaande zuilen. Weliswaar was dit reeds in 1774 in de prijsvraag voor het Stadhuis van Groningen als bindende voorwaarde aan de inzenders voorgescreven – wat dan ook in een hele reeks van portieken in alle soorten en maten had geresulteerd – maar door tal van omstandigheden bleef ook het toen bekroonde ontwerp van Husly vooreerst papier, en ging pas in 1792 de eerste spade voor de daadwerkelijke bouw in de grond.⁵⁷ Zodoende verkreeg de tot dat moment nog weinig voor het voetlicht getreden Creutz, en het nog nooit voor het voetlicht getreden Westzaan, de primeur. In zijn ontwerp voor een nieuwe kerk in Krommenie uit 1781 schijnt de ingenieur overigens, afgaande op het bestek, opnieuw met een Ionische peristyle voor de voorgevel gespeeld te hebben,⁵⁸ waarmee hij tevens ook voor het oudste Nederlandse kerkproject met zuilen in het voorfront getekend heeft.

Hoe modern het motief van de portiek in Westzaan op zich echter ook was, in de uitwerking was nog een duidelijke laat-barokke ondertoon te bespeuren, in die zin dat de zuilen paarsgewijs gekoppeld werden, in plaats van – waarlijk klassiek – op gelijke afstand van elkaar neergezet.⁵⁹ In dat opzicht liepen de inzenders van de bekroonde Groningse prijsvragen duidelijk op Creutz voor, ofschoon deze zich even na de voltooiing van zijn Rechthuis gelegitimeerd zou hebben kunnen weten door Leendert Viervant, wiens Teylershofje in Haarlem (1785-1787) aan hetzelfde 'euvel' lijdt.⁶⁰ Iets dergelijks geldt ook voor het vrijwel gelijktijdig tot stand gekomen Paviljoen Welgelegen in dezelfde stad (1786-1789), waar de beide ontwerpers, de Italiaan Triquetti en de Belg Dubois, in het tempelfront van de middenrisaliet de gekoppelde zuilenparen zelfs in superpositie toegepast hebben.⁶¹ Wat dat aanging zou Giovanni Giudici met het St.Jacobsgasthuis in

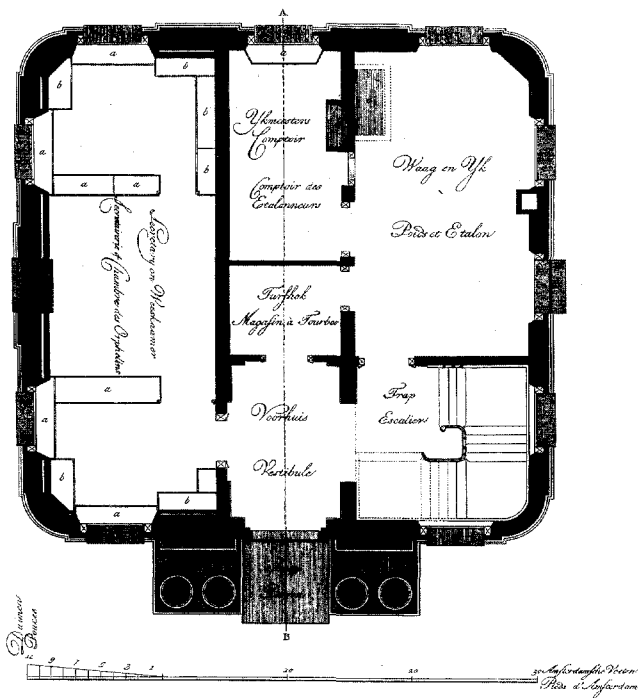
DOORGESNEEDEN STANT.

COUPE.

Afb. 8.
Westzaan,
Raadhuis,
doorsnede.
Gravure van
T. Koning naar
ontwerp van
J.S. Creutz, uit:
Afbeeldingen
van het
Rechthuis van
den ban
Westzaanen
(Amsterdam
1784), blad 4.
RA Haarlem,
top. atlas A
nr. 175h.

PLATTE GROND VAN DE EERSTE VERDIEPING | PLAN DU PREMIER ETAGE

Afb. 9. Westzaan, Raadhuis, plattegrond bel-etage.

Gravure van T. Koning naar ontwerp van J.S. Creutz, uit: Afbeeldingen van het Rechthuis van den ban Westzaanen (Amsterdam 1784), blad 10. RA Haarlem, top. atlas A nr. 175e.

Schiedam (1786-1789) het eerste 'echte' tempelfront in Nederland neerzetten,⁶² daarin weldra gevolgd door de Villa Eindhoven in de Haarlemmerhout (1793-1794) van Pierre Esaië Duyvené.⁶³

De creatie van Creutz had zelfs nog meer ouderwetse trekken meegekregen. Laatbarok is namelijk de sierlijke koepeltoren die, hoe gestileerd ook, qua elegantie meer bij de Nieuwe Zwier van voorheen thuishoorde, dan bij de Edele Eenvoud van de toekomst. Desondanks heeft de Amsterdamse stadsbouwmeester in 1786 zijn kerktoeren in Urk opnieuw met een dergelijke *cupola*, inclusief een vereenvoudigde versie van de naar beneden uitzwenkende steunberen, gekroond.⁶⁴ Laatbarok is voorts ook de afronding van de hoeken, "tot meerder cieraad", zoals Loosjes het formuleerde,⁶⁵ die Creutz' Rechthuis niet alleen gemeen had met de tegenovergelegen, vier decennia oudere dorpskerk, maar ook met De Swarts Delftse Poort in Rotterdam (1765-1772),⁶⁶ en meer dan één eigenhandig Creutziaans ontwerp voor Rijnhof een kleine tien jaar eerder. Vooral uit deze voorkeur voor vloeiende lijnen blijkt de grote psychologische afstand van de Amsterdamse stadsbouwmeester tot het strenge neoclassicisme, zoals ook het kleurcontrast tussen natuurstenen middenrisaliet en bakstenen zijgedeelten in het licht van de komende uniforme bepleistering al weldra ouderwets moet hebben geschenen.⁶⁷

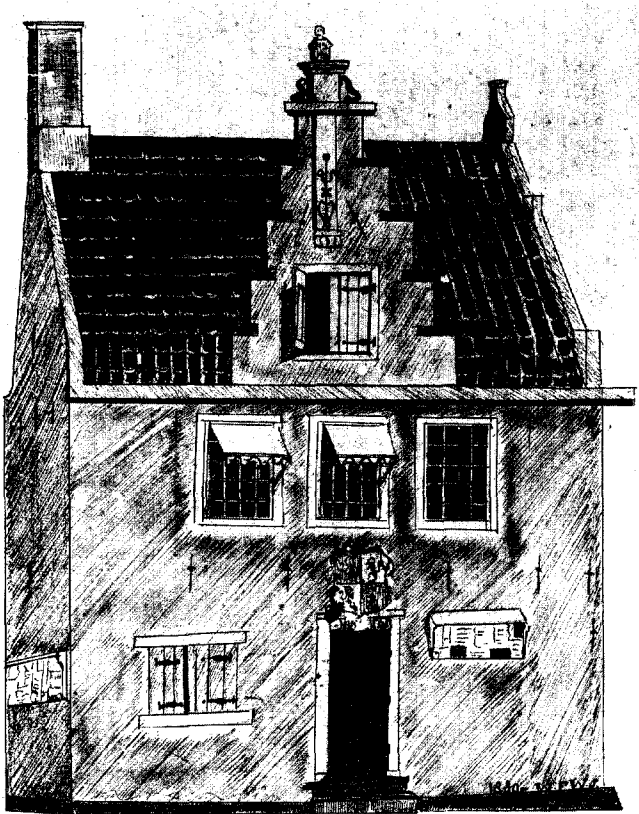
Creutz en de Groningse Stadhuisprijsvraag van 1774

Er is met het oog op de voor zo'n klein gebouwtje toch wel erg fors uitgevallen peristyle wel gesuggereerd, dat we in Westzaan met een deel van een eerder project voor een andere bestemming te doen hebben, misschien wel met een omwerking van een inzending van Creutz voor de Groningse Stadhuisprijsvraag van 1774.⁶⁸ Een dergelijke voorgeschiedenis is in beginsel zeker niet ondenkbaar. In Groningen was inderdaad een zuilenportiek uitdrukkelijk verplicht geweest, en omdat er niet minder dan 37 personen aan de prijsvraag hadden meegedaan – wat bijzonder veel is⁶⁹ – valt aan te nemen dat een groot deel van de architectonische top van de Republiek aan het bewuste concours, dat zelfs internationaal de aandacht trok,⁷⁰ heeft meegedaan.

Ik meen ook een dergelijke inzending van Creutz hoogstwaarschijnlijk getraceerd te hebben. In het Gemeentearchief van Groningen bevindt zich in een hele reeks onbekroonde prijsvraaginzendingen temidden van meer en minder amateuristische tekeningen ook een duidelijk professioneel ontwerp op drie bladen onder het motto *Honor Vitae Delicia*. Blijkens een begeleidend schrijven dong het mee naar de derde prijs⁷¹ – die voor projecten zonder begroting – en diende het, in geval van afwijzing, naar de boekhouder van het stadsfabriekambt te Amsterdam, Mr. Christiaan Everhard Vaillant (1746-1829)⁷² te worden geretourneerd (wat dus blijkbaar niet gebeurd is). Daar het, gezien de kwaliteit van de tekeningen, vrij onwaarschijnlijk is dat Vaillant deze zelf vervaardigd heeft, en de inzending van stadsbouwmeester De Witte bekend is,⁷³ ligt het voor de hand hierbij aan Creutz te denken. Een vergelijking van het handschrift van het (uiteraard niet ondertekende) epistel met dat van stukken in het archief van de Amsterdamse stadsfabriek, die met zekerheid door Creutz geschreven zijn, lijkt dit te bevestigen. Ook de orthografie, met dubbele medeklinkers op het eind van een woord ('stukk', 'well') lijkt op de Duitse komaf te wijzen waarop Creutz als Berlijnse boreling kon bogen.

Het bewuste ontwerp toont overigens in concreto weinig overeenkomsten met het Rechthuis in Westzaan, behoudens de aanwezigheid van een door fronton gekroonde peristyle, en het feit dat de zuilen daarvan nauwelijks daadwerkelijk vrij staan, maar eveneens vrijwel direct voor de wand van de middenrisaliet geplaatst zijn, zonder dat er sprake is van een doorgang achterlangs. Deze middenrisaliet springt in Groningen overigens veel verder naar voren, wat natuurlijk alles met het formaatsverschil van stedelijk stadhuis versus landelijk rechthuis te maken heeft. De pilasters die ter weerszijden van het Groningse tempelfront tegen de gevel geplaatst zijn, keren in Westzaan evenwel niet terug, evenmin als de geblokte hoeklisenen. Daarentegen is van de in 1780 evidente voorkeur voor barok-afgeronde hoeken in 1774 niets te bespeuren. Wel lijkt er enige verre verwantschap te bestaan in de wijze waarop de achtergevel in Westzaan en het middendeel van de zijgevel van *Honor Vitae Delicia* door middel van een soort pilasterstrips zijn geleed.

Waarin overigens deze inzending zich van alle andere on-

Afb. 10. Westzaan, het vorige Rechthuis uit 1641.
Opstandtekening, gesigneerd WFW 1889.
GA Zaanstad.

derscheidt, is in de merkwaardige *Pickelhaube* in de vorm van een door ovale oculi gelede en door obelisk bekroonde koepel, die boven het fronton van de zuilenportiek oprijst, en waarmee de ontwerper naar eigen zeggen beoogde het stadhuis meer distinctie te geven: "in dit stuk ben ook van 't Programma afgegaan, om dat mij voorkomt, een Raadhuijs zig well mag onderscheyden van een particulier gebouw en dus de gedaante van de zelfs dak ook verheffener mag zijn".⁷⁴ In dit opzicht is er een opvallende iconografische parallel met Westzaan, waar Creutz zich ook door de introductie van het torentje van alle eerdere rechthuizen onderscheidde. Alleen kreeg de cupola bij zijn Rechthuis een minder exotische vorm; de voorbeelden voor de Groningse torenmuts moeten daarentegen vermoedelijk in Frankrijk gezocht worden, waar bijvoorbeeld even eerder de kerk La Madeleine te Rouen (1767-1781) van de architect Le Brumant (1736-1804) boven de viering een sterk verwante, alleen aanmerkelijk soberder gedetailleerde koepelhelm als torenbekroning gekregen had.⁷⁵ Al eerder, in 1749, had Julien le Roy de Grand Prix van de koninklijke architectuur-academie gewonnen met een ontwerp voor een vredestempel, waarvan de dominerende koepel eveneens door een obelisk bekroond werd.⁷⁶

Ook diverse projecten voor kerken en kapellen uit het in

deze jaren internationaal veel als voorbeeldenboek geraadpleegde *Recueil Elémentaire* van Jean François de Neufforge (1714-1791), dat tussen 1757 en 1780 in meerdere afleveringen verscheen, tonen in de combinatie van halfronde koepel en direct daarop geplaatste obelisk als verheven apotheose van de sacrale hoofdruimte van het bedehuis met de Groningse inzending van Creutz verwantschap.⁷⁷ Bij onze tekening is de bestemming van die koepel overigens wel ten dele wat banaler; in de grote ingebouwde cilinder, welke de koepel naar buiten toe afsluit, bevindt zich op de hoofdverdieping weliswaar nog de grote vestibule, maar op de begane grond herbergt zij slechts in drievoud het cachot.

Al met al zijn de aangestipte overeenkomsten te gering, om het Groningse ontwerp, hoezeer ook vermoedelijk van de hand van Creutz stammend, als een directe voorganger van het Rechthuis in Westzaan te beschouwen. Eerder moet in een andere richting gedacht worden. In een in 1786 bij J.B.Elwe onder de titel *Voorbeelden van anticque schoorsteenen, cabinetten, geridons, tafels en spiegels; benevens voorgevels van Italiaansche kerkgebouwen, enz. door voornaame bouwmeesters; of vervolg op S.Bosboom* uitgegeven foliant bevindt zich als plaat 4 een opstandtekening van de rechterhelft van zo'n (kennelijk) Italiaanse kerkvoorgevel, die, ofschoon veel barokker en overdadiger met sculptuur gesierd, in de hoofdlijnen van de compositie enige opvallende overeenkomsten bezit met de creatie van Creutz.⁷⁸ De gevel wordt geleed door gekoppelde Ionische zuilenparen op hoge voetstukken, en boven de rijk met beelden getooide balustrade rijst een forse koepeltoren op. Net als in Westzaan bestaat deze uit één achtkante geleding, waarvan de 'diagonale' zijden gesloten, en de 'rechte' door grote rondboogopeningen

Afb. 11. Groningen, Stadhuis, voorgevel Prijsvraagontwerp Honor Vitae Delicia, J.S. Creutz?, 1775.
GA Groningen, Top. atlas inv.nr. 513.

doorbroken zijn, terwijl naar onderen uitzwenkende (in de prent in voluten eindigende) steunberen het octagon ritmisch geleden. Ook in de koepel in de vorm van een halve bol, bekroond door een soort van staak, zet de gelijkenis zich voort.

De bewuste publicatie is weliswaar van 1786 – dus kort na de bouw van het Rechthuis van Westzaan – maar het is zeer waarschijnlijk dat hieraan prenten c.q. plaatwerken van uitheemse makelij ten grondslag lagen, die van vóór 1780 dateren. Helaas zijn de illustraties in het door Elwe uitgegeven foliant zonder enig begeleidend commentaar, of zelfs maar een ondertitel of plaatsbepaling opgenomen. De enige tekst wordt gevormd door een kort bericht van “De uitgever aan de kunstoeffenaars” van twee bladzijden lengte, dat ons in deze ook niet verder helpt, omdat hierin in concreto noch van enige eerdere Nederlandse (of buitenlandse) editie, noch van het geraadpleegde bronnenmateriaal wordt gerept.

De uitgever deelt in zijn voorwoord mede dat het boek gedacht is als een vervolg op zijn in 1784 door Caspar Philips en Jacobus Houthuizen verzorgde heruitgave van Symon Bosbooms 17de-eeuwse editie van het tractaat van de Italiaanse architectuurtheoreticus Vincenzo Scamozzi.⁷⁹ Deze uitgave van twee jaar terug was feitelijk evenwel niet meer dan

Afb. 12. Rouen, La Madeleine (1767-'81, le Brumant).
Foto auteur, 1996.

Afb. 13. Twee Italiaanse (?) kerkfaçades. Prent uit: Voorbeelden van antique schoorstenen, cabinetten, geridons, tafels en spiegels etc. Amsterdam 1986¹, pl. 4.

een ordeboek; de publicatie van volledige projecten was, wat Elwe aanging, nieuw. Het betreft hier ondermeer de ontwerpen van “voorgevels van kerkgebouwen, door de beroemdste meesters zo als dezelve in veele paleizen binnen *Frankrijk, Duitschland, Italien* enz. gevonden worden. Deeze Platen door inkoop magtig geworden zynde, werd ik, door veele liefhebbers der Bouwkunde aangezocht, een nieuwen, zinde-lyken druk van dezelve uittegeeven, waartoe ik gereedlyk beslooten heb”.⁸⁰ Ofschoon het mij tot nu toe niet gelukt is om enige van de hier bedoelde prentwerken terug te vinden, mag het, op grond van de geconstateerde verwantschap tussen de voorgevel van het Rechthuis en de hier besproken kerkgevel niet onaannemelijk heten dat Creutz, die binnen de Nederlandse verhoudingen tot de internationaal georiënteerde, belezen elite behoorde, over een dergelijke buitenlandse platenatlas heeft beschikt.

In de Republiek is hij evenwel buiten het geval van het Leidse landhuis Rijnhof, zijn Groningse prijsvraagontwerp en het Rechthuis van Westzaan, vermoedelijk nauwelijks in de

gelegenheid geweest om daarvan gebruik te maken. Na zich tien jaar op de Amsterdamse stadswerken vooral met wallen, wegen en wateren bezig gehouden te hebben, vertrok hij in de zomer van 1787 plotseling met achterlating van vrouw en dochter⁸¹ als officier der genie naar Rusland. Onvrede met zijn weinig artistieke ambtelijke arbeidsveld waar de timmermanszoon Van der Hart – een autodidact zonder universitaire opleiding – de afdeling architectuur voor zijn rekening nam, zijn daaruit voortvloeiende slechte verstandhouding met deze collega,⁸² alsmede mogelijk ook politieke oorzaken – Creutz was patriot – lagen daaraan ten grondslag.⁸³

In zijn nieuwe vaderland schijnt hij evenwel niet slecht te hebben geboerd, aangezien hij het in St.Petersburg naast ridder van de Orde van St.Wladimir opnieuw tot directeur der stadsgebouwen heeft gebracht.⁸⁴ Ofschoon hij ten tijde van het Koninkrijk Holland (nog) lid was van de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen in Haarlem,⁸⁵ lijkt hij Rusland niet meer verlaten te hebben en is hij daar vóór het jaar 1821 overleden.⁸⁶

Afb. 14. Westzaan, Rechthuis, voorgevel.
Foto auteur, 1996.

Noten

- 1 Over hem recent: T.H.von der Dunk, "Vier ingenieurs als stadsbouwmeester" [Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-'72), Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87) aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek], *Bulletin van de KNOB*, 94 (1995), p.103-107. Voor enige verdere biografische gegevens ook: L.Jansen, "Een roman in de stadstimmer-tuin", *Ons Amsterdam*, XII (1960), p.55-57; alsmede R.Meischke, "De vernieuwing van Rhijnhof en de architect Johan Samuel Creutz", *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p.119-123.
- 2 *Afbeeldingen van het Rechthuis van den ban Westzaanen met alle daartoe behorenden platte gronden standteekeningen en profilen Gebouwt in het Jaar 1782 volgens ordonnantie van den Heere J.S.Creutz, Philos. Doctor, A.L.M.Directeur der Werken der Stad Amsterdam, lid van de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen*, z.p., z.j. (Amsterdam 1784). Blad 1 is het titelblad, blad 2 bevat de opdracht; de volgende platen tonen achtereenvolgens: 3.'Stant van de voorgevel'; 4.'Doorgesneden stant'; 5.'Stant ten westen'; 6.'Rechtkamer van binnen'; 7.'Tropheën in de Rechtkamer'; 8.'Decoratie van den schoorsteen in de Rechtkamer'; 9.'Plattegrond van de tweede verdieping'; 10.'Plattegrond van de eerste verdieping'; 11.'Hey Grond en Fondeering'. Exemplaar in GA Zaanstad en in RANH Haarlem (Atlas A nr.175). 5 bladen ook in ARA Den Haag (coll. Hingman-supplement VTHR no.349).
- 3 Zo wordt hij als vanzelfsprekend genoemd in de uitvoerige bespreking van het Rechthuis door A.Loosjes Cz., *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen* [met aantekeningen tot deezen tijd vermeerderd door P.Loosjes Az.], Haarlem 1794, p. 89-95.
- 4 "Beschryving van het nieuwe Rechthuis te West-Zaan", *De Maandelijksche Nederlandsche Mercurius*, LXXIV (1794), p.504-506, met plaat tegenover p.504.
- 5 J. de Meijer, "Het oude Rechthuis en de kerk te Westzaan", *Buiten*, XVIII (1924), p.58-59.
- 6 Over hen kort: C.C.G. Quarles van Ufford, *Catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw*, diss. RUU, z.p. 1972, p.7-8.
- 7 M.D. Ozinga, *Protestantsche kerken hier te lande gesticht 1596-1793* [Onderzoek naar hun bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis], diss. RUL, Amsterdam 1929, p.129-130. Na hem zo ook (onder voorbehoud): J.J.F.W.van Agt, *Waterland en omgeving* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII.1.1], Den Haag 1953, p.138-140; Quarles van Ufford, o.c.[6], p.8; P.Don, *Kunstreisboek Noord-Holland*, Houten 1987, p.440; en S.de Jong en J.Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek*, Zaandam 1987, p.72 noot 84. W.P.Tip, *De geschiedenis van Westzaan*, Westzaan 1971, p.12-13, gaat aan dit punt geheel voorbij.
- 8 R. Meischke, H.J. Zantkuyl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland* [Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser], Zwolle 1993, p.86, met p.99-100 noot 199.
- 9 Loosjes, o.c.[3], p.86.
- 10 Voor deze beide kerken zie Ozinga, o.c.[7], p.131-133 resp. p.133-134; voor de laatste ook Von der Dunk, o.c.[1], p.99-100.
- 11 De ongedateerde en ongesigneerde tekening, thans in licht beschadigde staat in de Collectie Bodel Nijenhuis van de UB Leiden (310-I N 39), draagt overigens per abuis het opschrift 'Kap van Oostzaan'. Dat het hier de kerk van Westzaan betreft, lijkt evenwel geen twijfel. Kleine verschillen in de uitvoering betreffen naast het weglaten van het vieringstorentje o.m. de ontbrekende dakkapellen, de gebogen topgevels en de grote rondboogvensters in de zijwanden van het dwarsschip.
- 12 Bewaard in het archief van de Lutherse Gemeente (Streekarchief Westfriesland te Hoorn), inv.nr.234. Hierover T.H. von der Dunk, "Ruzie rond de nieuwe Lutherse Kerk in Hoorn", *Bulletin van de*

- Stichting Oude Hollandse Kerken*, no. 44 (1997), p. 3-25.
- 13 C.A. van Swigchem, "De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw", in: R. Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën* [Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst], Assen 1967, p.299-301.
 - 14 Vermoedelijk nog zonder kennis van de genoemde bouwtekening werd dit reeds door Ozinga, o.c.[7], p.130, verondersteld.
 - 15 Zie Ozinga, o.c.[7], p.129, noot 4.
 - 16 Citaat en vergelijking bij Loosjes, o.c.[3], p.87. De toren van Oostzaan werd met de bijbehorende kerk, die eveneens op de Middeleeuwen terugging, in 1760 door een nieuw gebouw, met een grondplan in de vorm van een Latijns kruis, vervangen. Zie Ozinga, o.c.[7], p.131; Van Agt, o.c.[7], p.110-113; J. de Boer, "Het dorp Oostzaan", in: J.J. Schilstra e.a., *De polder Oostzaan*, Oostzaan 1979, p.141.
 - 17 Loosjes, o.c.[3], p.87. Daarvan valt overigens geen spoor meer terug te vinden in de (onvolledige) archieven van de kerkelijke gemeente of de Banne Westzaan.
 - 18 "Torn van Westzaan met de Constructie van een Nieuwe Spitze volgens Plan van Wiere Riedeman 1761", in GA Zaanstad.
 - 19 Van Agt, o.c.[7], p.139; De Jong & Schipper, o.c.[7], p.54.
 - 20 Het beste inzicht in de smaakverandering binnen de architectuur in deze periode verschaffen tot dusverre, met de nodige aandacht voor de theoretische achtergronden: R. Meischke, "Achtttiende-eeuws classicisme: twee bouwkundige prijsvragen", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, X (1959), p.211-275; E. de Jong, "'Eenvoudige Grootheid'" [Architectuur in Nederland 1765-1800], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud* [Neoclassicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p.45-50.
 - 21 Over het Rechthuis is de literatuur nog zeer beperkt. De meeste informatie is te vinden bij J. Vredenduin Pz., *Geschiedenis van de banne Westzaanen*, Zaandam 1903, p.137-144; alsmede in het korte opstel van De Meijer, o.c.[5], p.56-58. Nadien summier Van Agt, o.c.[7], p.137-138; De Jong & Schipper, o.c.[7], p.57-60 (over bestek); D. van der Zalm in De Jong, o.c.[20], cat.nr.39, p.64; C. Rogge, "Rechthuizen", lemma in: J.P. Woudt en K. Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*, Wormerveer 1991, deel II, p.608; Von der Dunk, o.c.[1], p.105-106.
 - 22 Archief van de Banne Westzaan in GA Zaanstad: Notulen van Schepenen en Vroedschappen 1733-1790, inv.nr.247; alsmede bestekken en rekeningen, inv.nr.540.
 - 23 Simon Jongewaard jr. (gedoopt 10-5-1733, overleden 6-1-1818) volgde in 1766 zijn gelijknamige vader als secretaris van de banne op, die dit ambt toen 30 jaar had uitgeoefend. In 1772 werd hij tevens tot schout benoemd. In 1786 deed hij ten gunste van zijn zoon afstand van het secretarisambt, in 1788 nam hij ook ontslag als schout, dit laatste vermoedelijk om politieke redenen (zo J.P. Woudt en K. Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*, deel I, Wormerveer 1991, p.84. Zie voor data Vredenduin, o.c.[21], p.111, 119, 147, 149.
 - 24 S. Jongewaard, "Aanspraak ter Inwyng van het nieuwgebouwde Rechthuis in den ban Westzaanen te Westzaan, Den 13.February 1783", samen met een gedicht van Johannes Molenbeek en twee korte toespraakjes van Creutz gebundeld uitgegeven als: *Aanspraaken gedaan zo ter verlaating van het Oude als ter intrede en inwyng van het nieuwe Rechthuis te Westzaan den 13.February Anno 1783*, Amsterdam 1783, p.17-57. Exemplaar in bibliotheek GA Zaanstad, sub nr.01.382.
 - 25 Notulen van Schepenen en Vroedschappen, 25-4-1780, Archief Banne inv.nr.247.
 - 26 Jongewaard, o.c.[24], p.22. Vgl. ook Loosjes, o.c.[3], p.91.
 - 27 Creutz, afkomstig uit Berlijn, had zich op 2-1-1772 zonder opgave van beroep als poorter in Amsterdam laten inschrijven (info GA Amsterdam). Over de organisatie en interne werkverdeling van de stadsfabriek: H.W.Werkman, *Inventaris van het archief van het stadsfabriek* later stadswerken en -gebouwen, typoscript GAA inv. 5040, Amsterdam 1982, p.12-14.
 - 28 Vgl. C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820* [Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam][Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam 'Stichting K.J.Duyvisfonds nr.6], diss. RUU, Amsterdam 1965, p.9 noot 28 en 33; Werkman, o.c.[27], p.13; R. Meischke, H.J. Zantkuyl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam* [Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser], Zwolle 1995, p.92.
 - 29 Voor Van der Hart zie het gedegen standaardwerk van Van Swigchem, o.c.[28].
 - 30 Daarover: Meischke, o.c.[1], p.105-124. Voorts kort: E.H. ter Kuile, *Leiden en westelijk Rijnland* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VII.1], Den Haag 1994, p.179-180. Puur over de bewoners handelt het korte opstel van F.A. le Poole, "Rhijnhof", *Leids Jaarboekje*, LI (1959), p.102-104.
 - 31 Zie: A. Boezaard en H. Zantkuyl, "Het cultuurhistorisch pand Grote Oost 22 en zijn bewoners", *Oud Hoorn*, XV (1993), p.80-87; voorts Meischke e.a., o.c.[8], p.86 met p.93 afb.178.
 - 32 Daarover: C. de Vries, *Geschiedenis van het eiland Urk*, Kampen 1962, p.282-289; T. de Vries, "Kerk op een eiland", *De Hoeksteen*, V (1976), p.142-144; K. de Vries, "De bouwgeschiedenis", in: F. Pereboom (red.), *Het kerkje aan de zee en zijn kerkgangers* [Urker Uitgaven deel XII], Urk 1986, p.13-37.
 - 33 D.H. van Vliet, "Gebouwd verleden", in: *Selden tyt sonder stryt* [De geschiedenis van een dorpskerk], Krommenie 1969, p.41-44. Zie ook Meischke e.a., o.c.[8], p.86. Voorts is nog in 2 bladen een ongedateerd ontwerp van Creutz voor een hervormde Pastorie in Heiloo bewaard gebleven (TopAtlas A.R.A. Den Haag, coll.Hingman suppl. VHTR no.357).
 - 34 Zie notulen Schepenen en Vroedschappen van 10-6-1780 en 11-6-1789, Archief Banne, inv.nr.247. In dat opzicht is dan ook de opmerking van De Jong & Schipper, o.c.[7], p.57, dat het eerste ontwerp te duur zou zijn, en Creutz het daarom vereenvoudigd heeft, misleidend. Overigens wijst ook het geringe verschil tussen beide bestedingssommen niet in de richting van gigantische wijzigingen in het ontwerp.
 - 35 Notulen van Schepenen en Vroedschappen, 11-11-1780, Archief Banne, inv.nr.247; alsmede drietal gedrukte bestekken, 11-11-1780, Archief Banne, inv.nr.540. Het timmerwerk werd besteed bij Johannes Teurlinghs te Leiden, het metselwerk bij Hendrik Roeters te Amsterdam en het steenhouderswerk bij Willem Bekker te Alkmaar. Als opzichter over de bouw fungeerde Samuel Daesdonk. Zie De Meijer, o.c.[25], p.57.
 - 36 Zie een reeks van kleinere geschreven bestekken voor latere bestedingen, alsmede de eindrekening in Archief Banne, inv.nr. 540. Op deze eindrekening ad f 37.750 staat naast f 1.790 voor Creutz en f 1.929 voor P. Daesdonk (de opzichter) o.m. f 14.347 voor timmerwerk (voor f 12.500 bij J.Teulings te Leiden besteed), f 6.471 voor metselwerk (voor f 5.825 bij H. Roeters te Amsterdam besteed), f 5.941 voor steenhouderswerk (voor f 5.122 bij W. Bekker te Alkmaar besteed), f 1.074 voor stucwerk en f 1.381 voor beeldhouwwerk. Vgl. over de bestekken ook De Jong & Schipper, o.c.[7], p.57-60.
 - 37 Notulen van Schepenen en Vroedschappen, 13-2-1783, Archief Banne, inv.nr.247.
 - 38 Jongewaard, o.c.[24], p.25-52.
 - 39 Zo expliciet Loosjes, o.c.[3], p.92-93.
 - 40 Zie Jongewaard, o.c.[24], p.28-30; alsmede Vredenduin, o.c.[21], p.140; De Meijer, o.c.[5], p.57.
 - 41 Vgl. dienaangaande C.J.R. van der Linden, "De Symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campen te Haarlem", *Oud-Holland*, CIV (1990), p.14-16.
 - 42 Daarover: T.H. von der Dunk, "Twee klassieke eenlingen in het Noorden" [De toren van de Der Aa-kerk in Groningen en de kerkto-

- ren van Uithuizermeeden architectuurtheoretisch nader bezien]. *Groninger Kerken*, XII (1995), p.125-133.
- 43 Jongewaard, o.c.[24], p.31-33; alsmede Vredenduin, o.c.[21], p.140-141.
 - 44 Zie *Afbeeldingen*, o.c.[2], plaat 9 en 10; Jongewaard, o.c.[24], p.35-52; Vredenduin, o.c.[21], p.142-143, met opgave van de wijzigingen in het gebruik van de vertrekken sindsdien.
 - 45 Vgl. Van Agt, o.c.[7], p.138, met foto's. Alleen van de oorspronkelijke inrichting van de waag- en ijkruimte is niets meer over; evenmin is er iets over bekend. Zie De Meijer, o.c.[5], p.58.
 - 46 Zie Jongewaard, o.c.[24], p.37-52.
 - 47 Zie m.n. Van Agt, o.c.[7], p.138.
 - 48 Zo De Meijer, o.c.[5], p.58.
 - 49 Zie voor dit alles Jongewaard, o.c.[24], p.37-52; alsmede Vredenduin, o.c.[21], p.142-143; Van Agt, o.c.[7], p.138; De Jong & Schipper, o.c.[7], p.58-59.
 - 50 *Afbeeldingen*, o.c.[3], plaat 6, 7 en 8.
 - 51 Afgedrukt in de *Aanspraaken*, o.c.[24], p.5-6, en vervolgens ook overgenomen door Loosjes, o.c.[3], p.95.
 - 52 Loosjes, o.c.[3], p.92.
 - 53 "Uitmuntende boven andere Gebouwen door eenen frayen achtkanten Coupeltooren"; zie Jongewaard, o.c.[24], p.31.
 - 54 Vgl. de korte verhandeling over Zaanse rechthuizen van Rogge, o.c.[21], II, p.607-608. De auteur noemt op p.7 achtereenvolgens dat van Wormer (ca.1600), Oostzaan (1617), Assendelft (1618), Westzaan (1641), Jisp (1650-'55), Westzaandam (1683), Oostzaandam (1685), Krommenie (1706) en Wormerveer (1735). Alleen die van Jisp, Oostzaandam en Krommenie zijn bewaard.
 - 55 Jongewaard, o.c.[24], p.26-27.
 - 56 Voor de betekenis van de portico voor de metamorfose van rococo (Louis Quinze) naar neoclassicisme (Louis Seize): Meischke, o.c.[20], p.243-248; De Jong, o.c.[20], p.49; alsmede A. Oxenaar, "Uitwegen uit een hardnekkig dilemma", in: B. Colenbrander (red.), *Stijl* [Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende en twintigste eeuw], Rotterdam 1993, p.21-22.
 - 57 Voor de Groningse Stadhuisprijsvraag: Meischke, o.c.[20], p.218-242; A.T. Schuitema Meijer, *De Raadhuizen van de stad Groningen*, Groningen 1962, p.50-88.
 - 58 Gedrukt bestek in GA Zaandam, bibliotheek no.11.023.
 - 59 Vgl. Meischke, o.c.[20], p.246; en D. van der Zalm in De Jong, o.c.[20], cat.nr.39, p.64.
 - 60 Over het Teylershofje o.m.: G.H. Kurtz, *Haarlemse hofjes*, Haarlem 1972, p.147-151; J.R. ter Molen, "De Teylers Stichting te Haarlem en haar achttiende-eeuwse stichtingsgebouwen", in: 'Teyler' 1778-1778 [Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest], Haarlem 1978, p.193-204; R.W.T.[ieskens], "Poortgebouw Teylershofje te Haarlem", in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen* [Vier eeuwen maquettes in Nederland], tent.cat. Utrecht, Zutphen 1983, p.98-100. Voorts binnenkort: T.H. von der Dunk, "In 'een deftige en welgeschikte bouworde'" [Viervants ontwerpen voor het Teylershofje in Haarlem], *Haerlem Jaarboek*, 1996.
 - 61 Over Paviljoen Welgelegen bestaat thans een rijk geïllustreerde monografie: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989* [Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland], Haarlem 1989; daarin zijn in dit verband m.n. van belang: L.H.M. Quant, "200 jaar Paviljoen Welgelegen" [Een inleiding], p.9-13; en J. Nederlof, "Bouwgeschiedenis en architectuur", p.41-52, met oudere literatuur.
 - 62 Over de wordingsgeschiedenis R. Meischke, "Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam", *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie XIII (1960), kol.21-46. Zie voorts ook: J.M.M. Jansen, *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-Gasthuis*, Schiedam 1982, p.15-19.
 - 63 Daarover: J.M. Sterck-Proot, "Huize Eindhoven" [Het 'Huis met de beelden'], *Haerlem Jaarboek*, 1934, p.34-49; P. Jongens, "Haarlems Monumentenzorg in 1977", *aldaar*, 1977, p.337-345; H. van Steen-
Saijet en J. van Steen, *Eindhoven* [Huis met de beelden][Haarlemse miniaturen deel 27], Haarlem 1993, m.n. p.17-19; T.H. von der Dunk, "Een patriots bouwmeester in Haarlem" [De Amsterdamse architect Pierre Esaie Duyvené (1760-1801) en zijn twee villa's Buitenrust en Eindhoven], *Haerlem Jaarboek*, 1995, p.89-93.
 - 64 Zie de inzet met opstandtekening van de kerk in de landkaart van Urk van J. Schilling uit 1791 (Collectie Bodel Nijenhuis, UB Leiden no.32 121). Blijkens F.Pereboom, "Over de restauratie gesproken", in: dez.(red.), *Het kerkje aan de zee en zijn kerkgangers* [Urker Uitgaven deel XII], Urk 1986, p.39, werd de koepelspits in 1896 door een nieuw octagon met achtkante naald vervangen, die in 1954 weer plaats maakte voor de huidige uivormige bekroning van P. Bolt.
 - 65 Loosjes, o.c.[3], p.92.
 - 66 Over de bouw van deze poort: M.D. Ozinga, "Pieter de Swart architect der stadhoudelijke familie en zijn school (Gunkel, van Westenhout, Druck)", *Oudheidkundig Jaarboek* [=4e serie van het Bulletin van de N.O.B.], VIII (1939), p.104-109.
 - 67 Voor de betekenis van het pleisterwerk voor het neoclassicisme: Meischke, o.c.[20], p.248-252.
 - 68 Zo Meischke, o.c.[20], p.246; D. van der Zalm in De Jong, o.c.[20], cat.nr.39, p.64.
 - 69 Aldus N.C.F. van Sas, "Voor vaderland en oudheid" [Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek], in: F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud* [Neoclassicisme in Nederland 1765-1800], Zwolle 1989, p. 29. Vgl. voor de aantallen Meischke, o.c.[20], p.226; Schuitema Meijer, o.c.[57], p.62-63 (die zelfs nog op één inzending meer kwam); ook de jury was door deze grote deelname verrast.
 - 70 Onder de inzendingen waren ook ontwerpen van de Franse hofarchitect Bouchu, N. de Pigage uit Mannheim en W.L. Richter uit Aurich; zie Schuitema Meijer, o.c.[57], p.67-68.
 - 71 Ontwerp 'Honor Vitae Delicia' in vijf bladen: 'Façade van de Zijgevel ten Noorden'; 'Façade van de Voorgevel'; 'Façade van den Agter Geevel'; 'Platte Grond van de Onderste Verdieping'; 'Platte Grond van de Capitale Verdieping', Top.Atlas GA Groningen, inv.nr.281-285 en 514. De bewuste brief aan de Burgemeesters van Groningen, dd. 31-1-1775, eveneens aldaar als inv.nr.286.
 - 72 Voor enige informatie over Vaillant zie: H. Reitsma, "Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787", in: T.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal, P.G.B. Thissen, 1787. *De Nederlandse revolutie?*, Amsterdam 1988, p.146.
 - 73 Kort besproken bij Meischke, o.c.[20], p.232-234; Von der Dunk, o.c.[1], p.101-102.
 - 74 Brief Creutz (?) aan Burg. 31-1-1775, Top.Atlas GA Groningen, inv.nr.286.
 - 75 Vgl. L. Hautecoeur, *Histoire de l'Architecture classique en France*, deel IV, Paris 1952, p.133 en 534.
 - 76 J.M. Pérouse de Montclos, *'Les Prix de Rome'* [Concours de l'Académie royale d'architecture au XVIIIe siècle], Paris 1984, p.51.
 - 77 Vgl. J.F. de Neufforge, *Recueil Élémentaire d'architecture*, deel 6, Paris 1765, p.403: 'Portail d'une chapelle décoré d'Ordre Dorique'; dez., *Supplément au Recueil Élémentaire d'Architecture*, cahier I, Paris 1772, pl.II en III; cahier XXIX, Paris ?, pl.CLXXIV: 'Portail propre pour une Chapelle Sépulchrable'.
 - 78 *Voorbeelden van antieke schoorsteenen, cabinetten, geridons, tafels en spiegels; benevens voorgevels van Italiaansche kerkgebouwen, enz. door voornaame bouwmeesters; of vervolg op S. Bosboom*, Amsterdam 1786, pl.4. Exemplaar geraadpleegd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (cat.nr. OG 81-5).
 - 79 [C. Philips Jz. en J. Houthuisen], *De Vyf colom-orde met derzelver Deuren en Poorten welker door wylen Symon Bosboom Uit den beroemden Venetiaanschen-bouweester Vincent Scamozzi, in minuten overgebracht en nu Met Verklaringen en benamingen der hoofd- en onder-deelen, leeden enz. alsmede met drie nieuwe voorbeelden, opgehelderd, vermeerderd en verbeterd*, Amsterdam 1784.

- 80 *Voorbeelden*, o.c.[79], p.2.
- 81 Op 29-10-1773 was hij in Alblasterdam in ondertrouw gegaan met de uit Leiden afkomstige jonkvrouwe Charlotta Françoise de Mey (GA Amsterdam, DTB no.618/569), die 29-6-1822 op 72-jarige leeftijd overleed (GA Amsterdam, BS). Van drie in de Walenkerk gedoopte kinderen werd alleen de oudste, Joanna Maria (geboren 7-11-1774) volwassen; dochter Johanna Rosina (1778) overleed als baby, terwijl van zoon Jean Chretien (12-1-1782) elk spoor ontbreekt; hij overleed in elk geval niet in Amsterdam. Joanna Maria huwde 2-6-1797 te Baambrugge met Creutz' gewezen collega als directeur bij de stadswerken, de uit Sande (Oostfriesland) afkomstige Johan Schilling, dan volgens opgave 47 jaar oud (GA Amsterdam, DTB no.642/243). Schilling overlijdt kinderloos 1-5-1820, volgens opgave 74 jaar oud (GA Amsterdam, BS).
- 82 Van Swigchem, o.c.[28], p.10, noot 33.
- 83 Zie voor dit overhaaste vertrek: Meischke, o.c.[1], p.122; Jansen, o.c.[1], p.56; Van Swigchem, o.c.[28], p.9; Werkman, o.c.[27], p.14; Von der Dunk, o.c.[1], p.107 en 114 noot 188.
- 84 Voor het eerste zie de titelpagina van een door hem geschreven werkje (*Vergleichung der verschiedenen Bauarten welche bey Gründung der im Meere erbauten Werke, vorzüglich aber bey Aufführung der Hafen-Wände oder der sogenannten Molen an den See-Häfen, gebräuchlich sind*, Berlin 1796); voor het tweede K.de Vries, o.c.[32], p.17.
- 85 Blijkens vermelding in de *Koninklijke Almanak* van 1807 (p.455), 1808 (p.500) en 1809 (p.439). Creutz was 21-5-1783 op voorslag van M. van Marum uit naam van C. Brunings tot lid benoemd (zie RA Haarlem, Archief 444 = HMdW, inv.nr. 5, p. 1226, 1238). Eind december 1787 meldde Creutz zich vanuit Cherson als Russisch majoor-ingenieur met het (ingewilligde) verzoek lid van de Maatschappij te mogen blijven (aldaar, p. 1450); begin 1793 dong hij vanuit St. Petersburg nog bij een prijsvraag van de Maatschappij mee met een verhandeling, onder de titel "*Description d'un Epiflottant*", welke de Maatschappij besloot in vertaling uit te geven. (aldaar p. 1620).
- 86 Blijkens acte van notaris J.F. Klinkhamer, 15-3-1821, met verklaring van enige gewezen Amsterdamse collegae dat hij in Rusland overleden is "zonder echter den datum van dat overleiden precies te kunnen opgeven", als huwelijksbijlage bij de acte van het tweede huwelijk van Creutz' dochter Joanna Maria met de schout van Krimpen aan de Lek, Jacob van Wijdenbrug (geboren 21-1-1770 te Harlingen) op 22-6-1821 te Bodegraven (ARA Den Haag, BS/ CBvGen Den Haag fiche 1442). Het archief van de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen (RA Haarlem Archief 444) levert m.b.t. dit punt niets op. Noch in de notulen (inv.nr.5 en 6), noch op de ledenlijst (inv.nr. 138), noch in de correspondentie uit de periode 1809-1821 (inv.nr. 53-64) vindt men een overlijdensbericht.

PUBLICATIES

Leesten en Eme, Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen. Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, 1996 (verkrijgbaar door overmaking van f 39,50 op girorekening 338451 van de Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek te Kampen of op bankrekeningnummer 96.14.77.814 van de SNS-bank te Kampen, onder vermelding van 'Leesten en Eme').

In 'Leesten en Eme' geven de starsarcheoloog van Zutphen, M. Groothedde, en een zevental medewerkers in zestien deelstudies een verslag van de resultaten van het archeologisch en historisch onderzoek dat in de jaren 1990-1995 is verricht in het voor woningbouw bestemde gebied Leesten-West ten zuidoosten van de stadskern van Zutphen. Het gaat voornamelijk om twee terreinen, de Leestense Enk en de Ooyerhoek. Leesten is een nog bestaande buurschap, de nabijgelegen Ooyerhoek blijkt de plaats te zijn van de voormalige buurschap Eme, waarvan de boerderijen het kernbezit vormden van de proost en het kapittel van de St. Walburgskerk in Zutphen. Leesten en Eme behoorden oorspronkelijk tot het kerspel en de gemeente Warnsveld.

Op de Leestense Enk kwamen sporen te voorschijn uit het Late Neolithicum (onder meer een bekergraf), uit de Bronstijd (aardewerk uit de Vroege Bronstijd en een huisplattegrond uit de Midden-Bronstijd) en uit de Vroege IJzertijd (een huisplattegrond). Het geheel doet mij denken aan de wat omvangrijkere bewoning die enkele jaren geleden in het Zwolse uitbreidingsplan IJtersumerbroek werd aange troffen. Daar ontbrak het te verwachten bijbehorende urnenveld; het in 1933 op de zogenaamde Bronsbergen gevonden urnenveld kan het grafveld geweest zijn bij de kleine nederzetting die op de Leestense Enk en directe omgeving heeft rondgezworven. Een verwijzing naar dit Zwolse onderzoek had niet misstaan.

In de opgravingsputten op de nabij gelegen Ooyerhoek dateren de oudste aardewerkvondsten uit de Vroege of Midden-IJzertijd. De Late IJzertijd (of de Vroege Romeinse Tijd) is vertegenwoordigd door een interessante collectie aardewerk, voornamelijk afkomstig uit enkele afvalkuilen. Een na afsluiting van de bewerking van het vondstenmateriaal in 1995 bij Leesten ontdekt grafveld uit de 4e/5e eeuw na Chr., alsmede een aantal losse vondsten wijzen erop dat het gebied ook in de Romeinse tijd was bewoond. De nadruk in de Ooyerhoek ligt evenwel op de sporen uit de Middeleeuwen. Er werden liefst 36 waterputten gevonden, die de gehele periode van de zesde tot de vijftiende eeuw overbruggen. De meeste dateren uit de twaalfde eeuw. Voorts werden de plattegronden van omstreeks 30 vermoede gebouwen en spiekers vastgelegd. Het historische wegennet, sporen van omheiningen en sloten, en concentraties van gebouwsporen maken het mogelijk een drietal erven te onderscheiden, die dank zij het historisch onderzoek ook benoemd kunnen worden: Gerwerdink en Bettinck ten westen van de Ooyerhoekse Weg, en Tanckinck ten oosten daarvan.

Het geheel toont een lokale continuïteit van bewoning van dezelfde aard als we uit Drenthe kennen. Er zijn opvallende parallellen met de opgravingen in de uitbreidingsplannen van Assen in het oude dorpsgebied van Peelo: ook daar een klein aantal door historisch onderzoek identificeerbare boerderijen die in de Middeleeuwen in kerkelijk bezit blijken te zijn, met voorgangers uit de Vroege Middeleeuwen, die zelf voortgekomen zijn uit boerderijen uit de Romeinse tijd en de Late IJzertijd, en dit allen in een gebied waar we ook een grafveld kennen met vondsten uit het Late Neolithicum, de Bronstijd

en de Vroege IJzertijd. Centraal in Peelo ligt een Celtic field. Een dergelijk prehistorisch akkercomplex moet zich ook in Leesten/Eme (en in IJtersumerbroek) hebben bevonden. De kleine groepjes spiekers in de noordoosthoek van het opgegraven terrein in de Ooyerhoek zijn daarvoor een concrete aanwijzing. Zulke groepen zijn ook in het Celtic field van Peelo gevonden. Het is derhalve jammer dat de publicaties van P.B. Kooi over Peelo niet zijn geraadpleegd.

In de fraai uitgevoerde publicatie is veel zorg besteed aan de illustratie van de vondsten en we krijgen met name een goed beeld van het aardewerk uit de Vroege Bronstijd, uit de Late IJzertijd (of de Vroege Romeinse Tijd), en de Vroege en Late Middeleeuwen. Speciale aandacht krijgen de waterputten en de vondsten gedaan met de metaaldetector. Daaronder bevinden zich een zeldzame gesp uit Limoges van omstreeks 1200 en enkele interessante munten. Het goederenbezit in Eme is het onderwerp van twee historische studies. Ik heb veel waardering voor de teamgeest die uit het geheel spreekt.

Minder gelukkig ben ik met de presentatie en de interpretatie van de plattegronden van de gebouwen. Bij de analyse is te weinig rekening gehouden met de voorwaarde dat de plattegronden symmetrisch moeten zijn ten opzichte van hun lengteas. Gebouw 1 op de Leester Enk behoort niet tot het type Elp, maar is een goed voorbeeld van het type Emmerhout. Het type Elp is gekenmerkt door verdubbeling van het aantal staanders in het stalgedeelte. Daarvan is hier geen sprake. Huizen van het type Emmerhout hebben een ingang in één der korte zijden, en één in een der lange zijden. De palenrechthoek die hier als ingang is geïnterpreteerd, heeft een andere richting dan de hoofdingang van het huis en kan daar dus niet bij horen. Ten oosten van het gebouw ligt een in de lengterichting niet symmetrische palenrechthoek die ik zou willen zien als deel van een tweeschepige schuur die parallel aan de boerderij is georiënteerd. Zulke schuren komen ook in Elp voor.

Overeenkomstige problemen doen zich voor bij het gebouw uit de IJzertijd. Ik zal afzien van een bespreking in detail en alleen de conclusie vermelden dat het gebouw mij een voorbeeld lijkt te zijn van een boerderij die in het stalgedeelte drieschepig en in het woongedeelte tweeschepig is. Zulke gebouwen komen in het midden van Nederland vaker voor.

Ronduit teleurstellend vind ik de analyse van de plattegronden uit de Middeleeuwen van de Ooyerhoek. Van de vroege gebouwen 22-26 is alleen 24 acceptabel. Uitgaande van de symmetrisch ten opzichte van de as tegenover elkaar gelegen palen lijkt het een voorbeeld te zijn van het type Gasselte A. De overige als vroeg beschouwde plattegronden kunnen de vergelijking met de opgegraven plattegronden uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen van bijvoorbeeld Kootwijk, Dorestad, Odoorn en Gasselte niet doorstaan. Alle overige gebouwen – voorzover aanvaardbaar op grond van hun symmetrische opbouw – blijken bijgebouwen te zijn, zoals we die goed kennen van bijvoorbeeld Gasselte of Peelo. Maar waar zijn dan de grote hoofdgebouwen die we vanaf de tiende eeuw op alle Middeleeuwse erven in Drenthe vinden, en waarvan ook een fraai exemplaar is opgegraven in Colmschate? Een blik op de overzichtsplattegrond leert dat geen van de drie aangesneden erven compleet is opgegraven. De drie erven in Peelo hadden elk een oppervlakte van ruim een hectare. Van elk van de Emer erven is hooguit een halve hectare opgegraven en in alle gevallen omvat dit de randzone van de erven, zoals blijkt uit de gevonden sloten en als omheiningen te interpreteren paalrijen. In die randzones plegen we schuren en waterputten te vinden en ook roedenbergen: vijf-, zes-, zeven- of achthoekige paalgroeperingen. De opgravers hebben er kennelijk niet naar gezocht, maar ik heb er negen gevonden op Gerwerdink, tien op Bettinck en vijf op Tanckinck! Mijn conclusie is dan ook dat de hoofdgebouwen gezocht moeten worden in de grotendeels buiten de

opgravingsputten gelegen centra van de erven. Een zestal zware paalkuilen tussen de waterputten 1500 en 1444 zouden wel eens het westelijke einde van een dergelijk gebouw op Tanckinck kunnen zijn. Op dezelfde wijze zouden een viertal paalkuilen ter plaatse van het veronderstelde gebouw nr 1 op Gerwerdink het oostelijke deel van een hoofdgebouw op dat erf kunnen representeren. Zekerheid kunnen alleen opgravingen verschaffen.

Noodonderzoek in uitbreidingsplannen moet vaak snel geschieden met mankracht die nog niet altijd even ervaren is en onder soms ongunstige weersomstandigheden. Er is dan geen rust om al in het veld het gevondene te interpreteren en voorlopige conclusies te verifiëren. En als het dan om allerlei begrijpelijke redenen noodzakelijk is om snel te publiceren, de eigen bibliotheek niet goed voorzien is en er geen tijd is om specialisten te raadplegen dan moeten er wel gaten vallen.

'Leesten en Eme' laat zien hoe op betrekkelijk eenvoudige manier verrassende resultaten te bereiken zijn in gebieden, die tot voor kort archeologisch leeg leken. Aan de andere kant laat deze studie ook zien dat snelheid van werken ernstig afbreuk kan doen aan de kwaliteit van de waarneming, analyse en interpretatie. Het is een gevaar van de toegepaste archeologie, dat we ons bij alle dankbaarheid voor de nieuw geschapen middelen en mogelijkheden in de huidige tijd ter dege moeten realiseren.

H.T. Waterbolk

Ginkel E. van en A. Carmiggelt, **Archeologische Routes in Nederland; 1 Schagerkogge, 2 Swalmen, 3 Borger, 4 Rolde, 5 Veldhoven/Knegsel, 6 Ede/Renkum, 7 Anloo, 8 Hondsrug/Hummling (ned.), 9 Hondsrug/Hummling (duits), 10 Oosterbeek/Doorwerth/Wolfheze, 11 Alblasserwaard, 12 Noordseveld/Zeyen**
Amersfoort ROB. 1993-1996.

TRAPpend door het landschap; archeologische routes in Nederland.

Al in 1993 begon de ROB met het uitgeven van een reeks kleine boekjes over archeologische wandel- en fietsroutes in Nederland met als ondertitel 'op zoek naar de geschiedenis in het landschap'. De boekjes, inmiddels een twaalfstal, dienen ter begeleiding van het zogenaamde Trap-projekt; het 'Toeristisch Rekreatief Archeologisch Projekt' dat de actieve Nederlander letterlijk dichterbij de archeologie moet brengen. Dit initiatief is door de Rijksdienst opgezet in samenwerking met lokale VVV's en provinciale overheden. Daartoe zijn wandelingen uitgezet in historisch en archeologisch belangrijke landschappen in alle delen van ons land. Een enkele tocht voert zelfs tot over de Duitse grens. De boekjes dienen daarbij als wandelgids en routebeschrijving.

De boekjes, in staand formaat en met een uitklapkaart van het beschreven gebied op het achterste schutblad, zijn geschreven door de welbekende archeologisch publicisten Evert van Ginkel en Arnold Carmiggelt. Uitgevoerd in zwart-wit met een steunkleur die zeer ingehouden is toegepast, zijn ze opvallend goed verzorgd uitgegeven en helder geschreven. De hoofdopzet volgt een driedeling waarbij een historische inleiding gevolgd wordt door een uitgebreide routebeschrijving; tenslotte sluiten enkele pagina's praktische informatie over de lengte van de route en de bereikbaarheid per openbaar vervoer het boekje af.

De fiets- en wandeltochten leiden vooral door minder drukke hoeken van het land; zo kunnen de Kop van Noord-Holland (Schagerkogge), midden-Limburg (Swalmen), het donkenlandschap van de

Alblasserwaard, zuid-oost-Brabant (de Acht Zaligheden) en de Veluwe bij Oosterbeek worden bezocht. Maar vooral het historisch interessante landschap van Drenthe wordt door niet minder dan vijf tochten intensief bestreken. Er is veel te zien onderweg: zo verbindt de wandeling bij Rolde over een afstand van 12 kilometer maar liefst 17 beschreven bezienswaardigheden. Anders dan men wellicht van een archeologische reeks zou verwachten, blijft de routebeschrijving niet tot prehistorische hunebedden en grafheuvels beperkt, maar voert het lopende verhaal ons tevens langs 12de-eeuwse kerken, 17de-eeuwse schansen, geologische relicten en zelfs een enkel vroeg 20ste-eeuws station. De historische inleiding beperkt zich daarentegen wel tot het beschrijven van de archeologische hoofdtypen zoals bijvoorbeeld de oude steen- en bronstijd, en van de belangrijkste objecten uit die periodes, zoals vuistbijlen en grafheuvels. De inleiding en de routebeschrijving staan in het boekje daarom tamelijk los van elkaar en het is goed denkbaar dat de gemiddelde wandelaar de inleiding pas na de wandeling doorneemt, als zijn nieuwsgierigheid door de ontdekkingen in het veld gewekt is.

Schrijver dezes heeft de tocht in het midden-Limburgse Swalmen samen met enkele deskundige medeproeflopers in de praktijk uitgetest. De wandeling, die volgens de beschrijving ook als fietstocht dienst kan doen, bleek een ware ontdekkingstocht te zijn; een zeer afwisselende wandeling door een landschap met onvermoede natuurlijke en historische kwaliteiten. Zo wandelden we langs de wijde Maas en haar terrassenlandschap, door onbedorven beekdalen (overigens wel bedreigd door de aanleg van een nieuwe snelweg), langs een onbekende kasteelruïne, een middeleeuwse landweer, een Romeinse weg en over beboste heuvels met grafmonumenten uit de bronstijd. Zeer aanbevolen voor alle liefhebbers van landschap en archeologie. Ook aanbevolen is het meenemen van een stafkaart, want hoewel deze kaart weliswaar staat afgedrukt op de binnenzijde van de achterflap is zij noodgedwongen nogal klein en in zwart-wit uitgevallen, zodat bijvoorbeeld het visuele onderscheid tussen verharde en onverharde wegen wegvalt. Alleen de echte kaart bleek ons in Limburg op moeilijke punten in de route voor verdwalen te kunnen behoeden. Nog een puntje van kritiek: het is moeilijk om snel een overzicht te krijgen van de talloze bezienswaardigheden langs een route; de beschrijving is daarvoor net iets teveel tekstgericht. Wie bijvoorbeeld slechts een deel van de tocht wil lopen en daarom vooraf wil weten waar de belangrijkste highlights te vinden zijn, ziet zich gedwongen daarvoor eerst zo'n 12 tot 15 pagina's tekst door te lezen en te markeren. Het was beter geweest als de hunebedden, grafheuvels, kastelen, kerken of celtic fields door een eenvoudige symbooltje op de kaart of in de marge van de tekst gemarkeerd waren geweest. Maar ja, dat is anderszijds natuurlijk een 'embarrasment of choice', een gevolg van de overdaad aan bezienswaardigheden langs de uitgezette parcoursen.

Probleem: de distributie. Wie als belangstellende in de archeologie een dagje ergens in Nederland op stap wil, kan de boekjes niet vooraf monstren bij zijn lokale boekhandel en weet dus niet waar hij heen moet om de route te kunnen lopen. De boekjes zijn wel te koop bij VVV's en musea in de buurt. Een alternatief voor degene die vooraf thuis af wil lezen, is om de boekjes direct bij de ROB te bestellen. Dat kost f 6,- per boekje (alleen de grenslandroute kost f 9,50) en f 3,- verzendkosten per zending. Bepaald niet te duur dus.

K.J. Steenhouwer

Derde Eismaprijs 1998

Deze prijs is ingesteld door de Vereniging voor Lokale en Regionale Geschiedenis in samenwerking met en bekostigd door Uitgeverij

EISMA BV te Leeuwarden. De prijs bedraagt f 7.500,- en is bestemd voor de beste wetenschappelijke publikatie in boekvorm op het terrein van de lokale en regionale geschiedenis verschenen in 1996 of 1997. Ook door verschillende auteurs geschreven boeken komen in aanmerking. Het dient te gaan om oorspronkelijk werk, met dien verstande dat (ook ten dele) reeds eerder gepubliceerd werk niet in aanmerking komt.

De jury bestaat uit prof.dr. J.M. van Winter (voorzitter), dr. L.A.M. Giebels (secretaresse), dr. W. Bergsma, dr.ir. G.J. Bieleman, dr. A.J. Schuurman.

Auteurs die in aanmerking wensen te komen dienen hun boek vóór 1 februari 1998 op te sturen naar de voorzitter van de jury prof.dr. J.M. van Winter, Vakgroep Geschiedenis, Kromme Nieuwegracht 66, 3512 HL Utrecht. Nadere inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij haar (030 - 231 20 59) of bij de secretaresse dr. L.A.M. Giebels (071 - 516 83 38). De uitreiking van de prijs zal geschieden in samenwerking met het Nederlands Centrum voor Volks-cultuur in Utrecht en plaatsvinden in de herfst van 1998.

SIGNALEMENTEN

G. Berends, *Historische houtconstructies in Nederland* [Stichting Historisch Boerderij-onderzoek], Arnhem 1996
ISBN 90 70103 18 4

R. Bergsma, T. de Ruiter, *G.H. Breitner, fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht*, Amsterdam [Gemeentearchief] 1997

E. van Brederode [red.], *Monumentenzorg. Dynamiek in behoud. Tien jaar monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1996
ISBN 90 12 08319 2

H. Buiter, *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht*, Utrecht 1997
ISBN 90 5345 096 3

T. Holleman, *Een verleden op de schop. Beheer en studie van het Nederlandse archeologische bodemarchief*, Amsterdam 1996
ISBN 90 5356 189 7

G.G. Homburg Fzn, *De koorbanken van de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel. Technische en historische verkenningen*, Zaltbommel 1996
90 288 6235 8

A. Huysmans e.a., *Cornelis Floris 1514-1575. Beeldhouwer, architect, ontwerper*, Brussel 1996
ISBN 90 5066 176 6

A. de Kraker, F. Weemaes, *Malen in moeilijke tijden. De geschiedenis van de grafelijke ros-, wind- en watermolens in Noord-Vlaanderen en aangrenzend Zeeland, tussen 1450 en 1610*, Kloosterzande 1995
ISBN 90 72604 07 7

G. Leonhardt, *Amsterdams onvoltooid verleden*, Amsterdam 1996
ISBN 90 7157 066 5

J.R.M. Magdelijns, e.a [red.], *Het kapittel van Lebuinus te Deventer. Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en be-*

schrijving, Nieuwegein 1996
ISBN 90 74647 31 1

A. van Marion, W. Vos [red.], *Monumenten op en in de grond. Naar een integraal gemeentelijk monumenten- en archeologiebeleid*, [V.N.G.] Den Haag 1996
ISBN 90 322 7725 1

W. Reh, *Arcadia en metropolis. Het landschapsexperiment van de Verlichting*, [proefschrift] Delft 1996
ISBN 90 5269 204 1

M.W.F. Simon Thomas, *De leer van het ornament. Versieren volgens voorschrift 1850-1930*, [proefschrift] Amsterdam 1996
ISBN 90 6707 425 X

K.-K., Weber, *Johan van Valckenburgh. Das Wirken des niederländischen Festungsbaumeisters in Deutschland 1609-1625*, Köln 1995
ISBN 3 412 04495 4

MONUMENTENZORG

Het Groene Hart voorbij

Op 9 december 1995 verklaarde minister De Boer van VROM, mede namens staatssecretaris Nuis van OCW, dat zij de vervaardiging van een cultuurhistorische overzichtskaart (1:200.000) financieel wilde ondersteunen. Het Platform Landschap & Cultuurhistorie, waarin ook de K.N.O.B. participeert, heeft deze uitdaging opgepakt en op 24 juni 1996 kon de minister een concept-versie van het rapport *Cultuurhistorie in het Groene Hart*¹ in ontvangst nemen. De definitieve versie van dit rapport werd haar overhandigd op 24 oktober in Woerden ter gelegenheid van de installatie van het Bestuurlijk Platform Groene Hart. In de van rijkswege gepubliceerde nota's *Randstad en Groene Hart*² en *Architectuur van de ruimte*³ wordt nadrukkelijk aandacht geschonken aan het belang van de cultuurhistorie. In de laatstgenoemde nota wordt zelfs verwezen naar de door staatssecretaris Nuis aangekondigde beleidsnotitie met kaart waarin een overzicht gegeven zal worden van de cultuurhistorische waarden van het stedelijke en landelijke gebied. Tijd dus voor een overzicht van de huidige stand van zaken en aandacht voor de vraag hoe het nu verder moet met de cultuurhistorie in het ruimtelijke beleid.

Zoals bekend wordt de term 'cultuurhistorie' de laatste decennia in regeringsnota's en beleidsnotities vooral gebruikt als verzamelnaam voor de voorwerpen en verschijnselen die kenmerkend zijn voor de regionale verscheidenheid van het Nederlandse landschap.⁴ Het gaat daarbij zowel om zeer beeldbepalende verschijnselen als verkavelingspatronen of buitenplaatsen als om niet of nauwelijks zichtbare nederzettingssporen en grafvelden. Deze voorwerpen en verschijnselen worden in cultuurhistorisch opzicht van belang geacht omdat ze concreet de herinnering vasthouden aan vroegere fasen in de bewoningsgeschiedenis van ons land en inmiddels verdwenen vormen van gebruik en inrichting van de ruimte documenteren. Het Platform Landschap & Cultuurhistorie vat de cultuurhistorie nog wat ruimer op en rekent daartoe ook de landschapsarchitectuur en de 'mensgebonden' natuurverschijnselen als heidevelden, stuifzanden en schraallandvegetaties. Maar ook het overgrote deel van het Nederlandse bos moet tot de mensgebonden natuur worden gerekend. Voor

het vervolg van dit verhaal is deze verruiming van het begrip 'cultuurhistorie' echter van minder belang.

Uit het bovenstaande is al gebleken dat de cultuurhistorie zich de laatste tijd mag verheugen in een steeds groeiende belangstelling. In de *Architectuurnota*⁵ wordt zelfs gesteld dat de ruimtelijke inrichting alles te maken heeft met herkenbaarheid en het eigen karakter van de omgeving waarin wordt geleefd en dat daarbij grote culturele waarden in het geding zijn. Tegelijkertijd worden de cultuurhistorische waarden in ons land ernstig bedreigd door de plannen voor de bouw van honderdduizenden woningen en een aantal grote infrastructurele projecten. Er bestaat daarom behoefte aan een bezinning op de relatie tussen 'oud' en 'nieuw' in de landelijke en verstedelijkte gebieden en op het belang van de cultuurhistorische waarden voor de kwaliteit van de nieuwe ruimtelijke inrichting van stad en land.⁶

Deze bezinning zal moeten leiden tot een nieuwe vorm van omgaan met de cultuurhistorische waarden in ons land. Deze nieuwe vorm van omgaan duiden we aan als '*behoud door ontwikkeling*', in tegenstelling tot de oude vorm die gekenmerkt wordt door '*behoud door bescherming*'. 'Behoud door bescherming' is mogelijk door voorwerpen of objecten onder de werking van de Monumentenwet te brengen. Een dergelijke vorm van omgaan met het verleden is als regel object gericht en legt grote nadruk op een nauwkeurige omschrijving van de waardevolle aspecten van het voorwerp of verschijnsel dat beschermd moet worden. En dat is nodig ook, want alleen door een precieze omschrijving kan worden bereikt dat dat waardevolle voor komende generaties behouden blijft. Deze wijze van omgaan met de cultuurhistorische waarden is echter minder geschikt voor een goede afweging van de betekenis van 'oud' en 'nieuw'. Dat komt enerzijds doordat de werking van de Monumentenwet beperkt is tot de archeologische en bouwhistorische waarden in ons land en anderzijds doordat de Monumentenwet zulk een zware bescherming legt dat veel objecten en verschijnselen bewust niet onder de werking van die wet zijn gebracht. De Monumentenwet probeert namelijk om de tijd zo goed als stil te zetten. Op die manier kan weliswaar goeddeels worden voorkomen dat de beschermde waarden nog verder door de tand des tijds worden aangetast, maar een dergelijke omgang met het verleden bruuskeert vaak nieuwe ontwikkelingen.

Wil de cultuurhistorie worden tot een vanzelfsprekende afwegingsfactor in de ruimtelijke planvorming, dan is er naast het beleid dat is gericht op 'behoud door bescherming' een beleid nodig dat is gericht op 'behoud door ontwikkeling'. Een dergelijk beleid stelt duidelijk andere eisen aan de wijze van presenteren van de relevante informatie over de cultuurhistorie. Als eerste zal die informatie niet object gericht maar vlakdekkend moeten zijn en daarnaast vooral signalerend en waarderend. Een uitputtende beschrijving van alle of de meest belangwekkende objecten of verschijnselen is daarvoor niet noodzakelijk. Als regel kunnen de deskundigen redelijk goed inschatten of een object of site van meer of minder hoge waarde is, ook al zijn nog niet alle details bekend. Verrassingen in gunstige of ongunstige zin zijn daarbij natuurlijk niet uit te sluiten, maar dat zullen uitzonderingen zijn.

Op verschillende plaatsen wordt op dit moment in ons land gewerkt aan de ontwikkeling van instrumenten die een cultuurhistorisch beleid dat is gericht op 'behoud door ontwikkeling' mogelijk moeten maken. Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist is men bezig met het opstellen van zogeheten cultuurhistorische verkenningen en bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort werkt men voor dat doel aan de 'archeologische potentiekaarten'. 'Enige jaren geleden heeft het ministerie van LNV opdracht gegeven voor het ontwikkelen van een methode die het mogelijk moet maken om 'de cultuurhistorische waarden in het landelijk gebied op een gerichte en zo eenduidig mogelijke wijze

hanteerbaar te maken voor alle mogelijk afwegingen binnen het Rijksbeleid'.⁷ Doordat bij het ontwikkelen van deze methodiek de wordingsgeschiedenis van het landschap als referentiekader gekozen is, kan deze methode niet alleen worden gebruikt voor de selectie en waardering van de historisch-geografische waarden, maar ook voor een beschrijving van de archeologische en bouwhistorische waarden. Bovendien maakt deze methode het mogelijk om op eenvoudige wijze een verbinding te leggen met de aardkundige waarden en de verschillende aspecten van de mensgebonden natuur.

Elk van de drie cultuurhistorische disciplines beschikt inmiddels dus over een instrument dat is toegespitst op 'behoud door ontwikkeling'. Voor de integratie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke planvorming is dat echter onvoldoende. De kwaliteit van het verleden is namelijk maar één van de vele aspecten die in de planvorming tegen elkaar afgewogen moeten worden. Als de deskundigen uit de sector cultuurhistorie niet in staat zijn om in onderling overleg de aard, het belang en de kwetsbaarheid van de belangwekkend geachte waarden in een bepaald gebied aan te geven, dan heeft het verleden slechts bij wijze van uitzondering een toekomst. De bestaande cultuurhistorische kwaliteiten kunnen alleen functioneren als inspiratiebron voor toekomstige ontwikkelingen en sturend werken bij een nieuwe functietoekenning, inrichting en vormgeving van een gebied als zij in samenhang worden gepresenteerd als verschillende kenmerken van de regiospecifieke bewoningsgeschiedenis.

Een dergelijke integrale behandeling van de cultuurhistorie vraagt echter om een *interne integratie* van de cultuurhistorische disciplines. Archeologie, bouwhistorie en historische geografie moeten niet ieder voor zich een instrument ontwikkelen dat een op 'behoud door ontwikkeling' gericht beleid mogelijk kan maken, maar *gezamenlijk* de uitdaging aangaan om zo'n instrument te ontwerpen. Bij een dergelijke benadering van de cultuurhistorie heeft men te rekenen met de belangen en prioriteiten van een aantal wetenschapsgebieden. Goede voorbeelden van zo'n integrale benadering, waarin de veelsoortige kwaliteiten op juiste waarde worden geschat en in de waardering tegen elkaar worden afgewogen, zijn dan ook zeldzaam. Het reeds genoemde rapport *Cultuurhistorie in het Groene Hart. Een overzicht en een waarderingskaart* van het Platform Landschap & Cultuurhistorie is een voorbeeld van een integrale benadering van de cultuurhistorie met het oog op de inbreng van de cultuurhistorie in de ruimtelijke planvorming. De in dit rapport toegepaste methodiek is gebaseerd op de methode die in opdracht van het ministerie van LNV door het Bureau Landview is ontwikkeld in het rapport *Project 33 NBP Top Down*. Ongetwijfeld kan deze methodiek nog op vele punten verbeterd worden, maar in ieder geval is daarin aangewezen langs welke weg een *interne integratie* van de cultuurhistorisch disciplines mogelijk is.

De integrale behandeling van de cultuurhistorie komt niet in de plaats van de bemoeienis van de afzonderlijke disciplines met de verschillende deelaspecten. Integendeel, alleen met behulp van de kennis en ervaring van deskundigen uit elk van de disciplines afzonderlijk kan men op verantwoorde wijze aangeven welke voorwerpen en verschijnselen dragers zijn van informatie die kenmerkend is voor de regiospecifieke bewoningsgeschiedenis. Pas daarna is het mogelijk om de cultuurhistorische kwaliteiten van dat gebied op integrale wijze te beschrijven en te waarderen. Daarnaast zal er naast een beleid dat gericht is op 'behoud door ontwikkeling' altijd behoefte blijven bestaan aan de toepassing van de Monumentenwet. Vele objecten en verschijnselen in ons land hebben zulk een grote cultuurhistorische betekenis of hebben kwaliteiten die niet anders dan ten koste van grote verliezen in nieuwe ontwikkelingen in te passen zijn, dat men terug moet grijpen op 'behoud door bescherming'.

Naast de *interne integratie* van de cultuurhistorie moet er de ko-

mende jaren vooral ook aandacht worden besteed aan de verbreding van het draagvlak. Door voorlichting en educatie moet het besef worden versterkt dat de oude vertrouwde woonomgeving niet berust op toevalligheden maar in sterke mate de regiospecifieke bewoningsgeschiedenis weerspiegelt. Voor dat doel is het nodig dat er op korte termijn een landelijk overzicht tot stand komt waarin op hoofdlijnen wordt aangegeven hoe de belangrijkste cultuur- en natuurwaarden in de verschillende delen van ons land samenhangen met de bewoningsgeschiedenis van die gebieden. De basis voor een dergelijk overzicht is in feite al gelegd door de omschrijving van de acht landschapstypen in de *Nota Landschap*.⁸ Deze omschrijving moet nog worden aangevuld met een korte karakteristiek van de regiospecifieke bewoningsgeschiedenis van elk van die landschappen, waarin tevens wordt verwoord wat de historische achtergronden en het huidige belang is van de belangrijkste cultuur- en natuurwaarden in die landschappen. Als die verhalen worden beperkt tot de hoofdzaken, dan mag men rekenen op een brede publieke belangstelling. Tevens kan in die verhalen worden aangegeven op welke wijze de huidige verscheidenheid in inrichting en vormgeving van het landschap en de gebouwde omgeving samenhangt met die bewoningsgeschiedenis en wat het belang daarvan is.

Een dergelijk overzicht van de cultuurhistorische en landschappelijke waarden in ons land kan ook een signalerende rol spelen in de vroege stadia van de ruimtelijke planvorming. Bij een verdere uitwerking van de plannen zal een cultuurhistorisch effectrapportage (CHER) meer gedetailleerd inzicht moeten geven in de cultuur- en natuurwaarden die in het desbetreffende gebied in het geding zijn. De eerste ervaring met dit instrument is opgedaan tijdens de voorbereiding van de bouwplannen voor de VINEX-lokatie Leidse Rijn. De Stichting RAAP werkt op dit moment met een verbeterende verisie van de CHER en heeft die inmiddels toegepast op het stedelijke en landelijke gebied van de gemeente Culemborg. Een kritische analyse van deze ervaring moet uitwijzen of dit instrument nog verdere verbetering behoeft.

Door de decentralisatie van rijkstaken is de zorg voor de cultuurhistorie en de landschappelijke kwaliteit een zaak van Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen gezamenlijk. Tot de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid behoort het echter om aan te geven wat het nationale en internationale belang is van de huidige verscheidenheid in inrichting en vormgeving van het landschap en de gebouwde omgeving. Een integrale presentatie en globale waardering van de cultuur- en natuurwaarden van ons land zijn daartoe het geëigende middel. Tevens moet het Rijk verantwoordelijkheid nemen voor een effectieve afstemming van het beleid van de verschillende overheden. Binnen een door het Rijk te schetsen kader, waarin de hoofdzaken van de ruimtelijke kwaliteit van ons land worden aangewezen en in een nationaal en internationaal kader worden geplaatst en gewaardeerd, kunnen de provincies, gemeenten en waterschappen hun eigen beleidsdoelen formuleren. Desgewenst kan het beleid van de andere overheden bewust en gemotiveerd afwijken van het door het Rijk geschetste kader. Dergelijke afwijkingen zullen dan aanleiding geven tot nader overleg tussen de verschillende overheden om te kunnen voldoen aan de nationale doelstellingen en internationale verplichtingen van ons land. Provinciale steunpunten voor natuur, landschap en cultuurhistorie zijn zowel dienstig voor de integrale behandeling van de cultuurhistorische waarden in het provinciale beleid als voor de afstemming van het Rijks- en provinciale beleid op het gebied van de ruimtelijke kwaliteit. Een uniforme inrichting van die steunpunten is daarvoor echter onontbeerlijk.

G.J. Borger

Noten

- 1 Borger, Guus J. & Paul H.C. Vesters, *Cultuurhistorie in het Groene Hart. Een overzicht en een waarderingskaart*. Platform Landschap & Cultuurhistorie, Amsterdam 1996.
- 2 *Nota Randstad en Groene Hart: De Groene Wereldstad*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag, september 1996.
- 3 *Architectuur van de Ruimte. Nota over het architectuurbeleid 1997-2000*. SDU, Den Haag, september 1996.
- 4 Borger, Guus, "Cultuurhistorie: een begrippenkader". In: *Cultuurhistorie en recreatie. Een verhaal van mensen. Recreatiereeks 18*. Stichting Recreatie, Den Haag 1995, p. 11-24, inz. p. 11-12.
- 5 *Architectuur van de Ruimte*, 1996, p.21/22.
- 6 Zie ook het *Manifest over ruimtelijke kwaliteit en cultuurhistorie* van de Commissie Bescherming en Ontwikkeling, 1997.
- 7 Baas, H.G. & W.A. Ligtendag *Project 33 NBP Top Down. Een methode van selectie en waardering van historisch-geografische elementen en patronen in het landschap op basis van de landschapsgenese*. Bureau Landview, Hoorn 1994, p. 6.
- 8 *Nota Landschap. Regeringsbeslissing Visie Landschap*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 's-Gravenhage 1992, p. 100-119.

KNOB

Bureau:

Mevr. J.A. van den Berg
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Dagelijks Bestuur:

Prof. dr. G.J. Borger, voorzitter
Ir. R. Apell, vice-voorzitter
Drs. C.W.M. Hendriks
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
A.Ph. de Rooder, penningmeester

Jaarrede 1997 van de voorzitter van de KNOB op zaterdag 25 januari 1997 in de Universiteit Utrecht

Voor de vijfde – tevens laatste – keer spreek ik hierbij mijn Jaarrede uit. In de voorjaars-ledenvergadering in april a.s. stel ik mij na vijf jaren voorzitterschap niet meer herkiesbaar. Bijzonder blij is het bestuur, dat de vice-voorzitter prof.dr. G.J. Borger, bereid is gevonden de voorzittershamer over te nemen.

Namens mijn mede-bestuursleden heet ik u allen van harte welkom op deze Jaardag van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Tevens dank ik prof.dr. K.A. Ottenheim voor de gastvrijheid bij de Universiteit Utrecht. Ook het programma voor deze dag belooft weer zeer veel goeds.

Het is een goed gebruik om in de voorjaars-ledenvergadering de namen van de leden, die ons zijn ontvallen, op te noemen en te herdenken. Voor één lid, het erelid van de KNOB, de Heer mr. P.J. Van der Mark, wil ik graag een uitzondering maken. Op 29 november 1996 is hij ons plotseling ontvallen. Zeker voor de oudere leden van de

KNOB zal het vreemd zijn, de heer Van der Mark bij de activiteiten van de KNOB voortaan te moeten missen. In nummer 1 van het Bulletin 1997 is een In Memoriam aan hem gewijd.

Evenals vorig jaar wordt ook deze Jaardag op de laatste zaterdag van januari gehouden. Mede uit naam van mijn mede-bestuursleden wil ik u allen toch nog een goed nieuwjaar toewensen.

Tot slot van dit gedeelte van mijn Jaarrede wil ik graag mijn mede-bestuursleden, de leden van de Redactie van het Bulletin en de beide dames van het Bureau van de KNOB, mevrouw drs. M.E. de Haas en mevrouw T. Peters-Gest danken voor het vele en belangrijke werk, dat zij ook weer in het afgelopen jaar voor de KNOB hebben verricht. Met vertouwen zie ik ook dit jaar hun aller medewerking weer tegemoet. Helaas zal mevrouw De Haas om gezondheidsredenen het werk van Chef de bureau in de loop van dit jaar moeten beëindigen. Het bestuur stelt zich voor om in de voorjaars-ledenvergadering aan haar vertrek verder aandacht te schenken.

In het afgelopen jaar heeft het bestuur een zestal activiteiten georganiseerd, te weten op zaterdag 27 januari 1996 de Jaardag bij de Katholieke Universiteit van Nijmegen. 64 Deelnemers hebben die dag de ijzige koude, vooral 's middags tijdens de stadsrondwandelingen getrotseerd. Veel werd er daarna goed gemaakt tijdens de afsluiting van deze Jaardag bij de 'warme' ontvangst in het Stadhuis van Nijmegen.

Op zaterdag 20 april werd de voorjaars-ledenvergadering, met een aantal voordrachten, in het Stadhuis van Gouda met 's middags een excursie door de stad voor 59 deelnemers georganiseerd.

Voor liefst 114 deelnemers werd op donderdag 13 juni een studiemiddag in Kasteel De Haar georganiseerd. Bij die gelegenheid werd een dubbelnummer van het Bulletin, gewijd aan Kasteel De Haar en architect P.J.H. Cuypers, ten doop gehouden.

44 Deelnemers bezochten op vrijdag 30 augustus de studiedag over scheepsarcheologie, waar wij gastvrij werden ontvangen in het Stadhuis van Kampen, waarna de deelnemers een bezoek brachten aan het Rijksmuseum voor de Scheepsarcheologie in Ketelhaven en aan de Koggewerf voor de in aanbouw zijnde Hanze-Kogge.

De najaars-ledenvergadering met studiedag werd in Kasteel Daalenbroeck in Herkenbosch bij Roermond georganiseerd voor 21 deelnemers.

Slechts 20 deelnemers bezochten de laatste vorig jaar op 13 december georganiseerde studiedag in het Raadhuis te Hilversum.

Het bestuur maakt zich zorgen over de doorgaans bijzonder slecht bezochte studiedagen in de afgelopen jaren. Naar de mening van het bestuur ligt het niet aan de goede en boeiende voordrachten. De deelnameprijs van rond de f 50,- behoeft toch ook geen bezwaar te zijn. Er gaat veel tijd van bestuursleden en bureaumedewerkers in de organisatie van deze dagen zitten. Voor de gastsprekers moet het ook teleurstellend zijn om voor zo weinig toehoorders een voordracht – veelal geïllustreerd met interessante dia's – te houden. Het bestuur hoopt, dat de ruim 1.000 afwezige leden in ieder geval serieuze lezers van het Bulletin van de KNOB zullen zijn.

Al deze activiteiten kunnen nu al meer dan vijf jaren georganiseerd worden, mede dankzij de subsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ook in 1996 – de beschikking inzake de subsidie-toezegging werd pas in december j.l. ontvangen – kon de KNOB weer op een subsidie f 50.000,- rekenen. Behalve dit jaarlijks te ontvangen bedrag, kan de KNOB ook jaarlijks rekenen op een subsidie van de RDMZ en van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen voor het Bulletin. Zonder deze subsidies is het onmogelijk de vele activiteiten en het Bulletin te blijven organiseren en uit te geven. Terrecht is een woord van grote erkentelijkheid aan het adres van rijksoverheid, te weten het Ministerie van OCW en de RDMZ, hier op zijn plaats.

Tijdens de vorig jaar gehouden Jaardag in Nijmegen is 's middags tijdens de stadsrondwandeling ook een bezoek gebracht aan de restanten van de in 1797 gesloopte Valkhofburcht. Bij die gelegenheid werd van verschillende zijden bij het bestuur van de KNOB ervoor gepleit, dat de KNOB zijn mening zou geven over de herbouwplannen van het burchtcomplex. Hoewel het bestuur van de KNOB in het algemeen gesproken een terughoudend standpunt inneemt als het gaat om individuele gevallen van reconstructie of herbouw van verdwenen monumenten, meende het bestuur, dat er in dit geval voldoende aanleiding was om daarover met een standpunt naar buiten te treden. Naar aanleiding hiervan heeft het bestuur zich in mei schriftelijk tot het College van Burgemeester en Wethouders van Nijmegen gewend. Het bestuur heeft zich onverbloemd geschaard achter diegenen, die reeds eerder – in 1988 – lieten blijken geen voorstander van deze herbouwplannen te zijn. Noch uit een oogpunt van monumentenzorg noch op wetenschappelijke gronden kan deze in ook de ogen van de KNOB onhistorische onderneming worden verdedigd. U allen kent ongetwijfeld de afloop. Met een krappe meerderheid heeft de Gemeenteraad van Nijmegen op 13 juni voor de herbouw van de Valkhofburcht gekozen. Dit wil echter nog niet zeggen, dat de replica van de historische burcht er definitief komt. De Gemeenteraad heeft 'nog maar' de bereidheid uitgesproken om aan deze plannen mede te werken. De Raad wil eerst een betere onderbouwing van het project, voordat de eerste spade de grond in gaat. Het project dreigt – gelukkig – een zaak van lange adem te worden. Tot slot: in de verschillende dagbladen is de brief van de KNOB geciteerd.

Met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn in het afgelopen jaar diverse besprekingen over het 'Meerjarenbeleidsprogramma KNOB 1997-2000', waarover ik in mijn vorig jaar gehouden Jaarrede reeds uitvoerig heb gesproken, alsmede over de vertraging in de uitbetaling van de subsidie 1996 gevoerd.

Van de ook reeds vorig jaar genoemde eenmalige reservering van f 275 miljoen door het Kabinet om de noden op het terrein van de monumentenzorg te lenigen, is medio juni door de Staatssecretaris van OCW medegedeeld dat de eerste f 25 miljoen beschikbaar zijn gesteld. Alleen rijksmonumenten, die in een zodanig slechte staat verkeren, dat zij in hun voortbestaan bedreigd worden, komen in aanmerking. De Staatssecretaris streeft ernaar om op 1 mei 1997 de 'definitieve' nieuwe Algemene Maatregel van Bestuur in werking te doen treden. In die regeling zal vastgelegd worden hoe de reguliere middelen en de extra gelden die in de periode 1997-2000 beschikbaar komen, verdeeld gaan worden.

Tot slot kan ik u nog melden, dat de 'Lustrumcommissie', bestaande uit enkele bestuursleden en leden van de KNOB, regelmatig bijeenkomt. Het bestuur verwacht in de a.s. voorjaars-ledenvergadering nadere mededelingen over de te organiseren activiteiten rond de oprichtingsdatum van de KNOB op 7 januari 1899 in eind 1998 / begin 1999 te kunnen doen.

Graag wens ik u allen een interessante en leerzame dag toe en draag ik hierbij de leiding van deze dag aan Professor Ottenheym over.

G. Heuff

Studiedag Breda op 27 juni 1997

De in de 15de eeuw in Brabantse gotiek gebouwde Grote of Onze Lieve Vrouwe-kerk in Breda is het hoofdthema van de studiedag die de KNOB op vrijdag 27 juni a.s. organiseert met medewerking van

de Dienst Cultuur van de gemeente Breda. Aanleiding daartoe is de restauratie van de kerk die thans in een vergevorderd stadium verkeert.

De Grote Kerk kent een bewogen geschiedenis waarin o.m. de Nassau's een belangrijke rol hebben gespeeld. Daarvan getuigen op dit moment nog de grafmonumenten en – als hoogtepunt van de renaissancekunst – het praalgraf van Engelbert II van Nassau. Een overzicht van de geschiedenis van deze kerk zal aan de orde komen in een eerste inleiding door de historicus drs. V. Paquay.

De restauratie gaf ook aanleiding, voorzover het restauratieproces daartoe mogelijkheden bood, tot archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Op de resultaten van dat onderzoek zal worden ingegaan in een tweede inleiding door de architectuurhistoricus drs. M. Burger die zal spreken mede namens de andere onderzoekers.

Prof.dr A.J.J. Mekking zal vervolgens laten zien welke plaats de Grote Kerk inneemt in de architectuurgeschiedenis en tenslotte komt de restauratie-architect prof.ir J. van Stigt aan het woord om ons deelgenoot te maken van de bij de omvangrijke restauratie naar voren gekomen problemen en daarvoor gevonden oplossingen. Uiteraard zal er gelegenheid zijn voor discussie.

Na de inleidingen en discussies die zullen plaatsvinden in het reeds gereedgekomen koor van de Grote Kerk, zal een korte stadswandeling worden gemaakt die zal eindigen in het Huis Ocrum. In dit onlangs op basis van bouwhistorisch onderzoek gerestaureerd pand uit de 16e eeuw, zal de studiedag worden afgesloten.

C.W.M. Hendriks

SUMMARIES

The east crypt of St. Lambertus Cathedral at Liège

Gabri van Tussenbroek

St. Lambertus Cathedral at Liège, renovated by Bishop Notger (972-1008), was consecrated in 1015. After a fire in 1185 the church was largely rebuilt in Gothic style. This church was demolished after the French occupation at the end of the eighteenth century. In 1907 a research of the pre-Romanesque Cathedral was carried out in which the church was excavated from the west side. The eastern part was not laid bare until in the seventies. The church turned out to have had a semicircular eastern apsis, flanked by two apsidioles. One of the conclusions of the research was that the pre-Romanesque Cathedral did not have an eastern crypt, though a western crypt dating from this period was indeed found. However, renewed consideration of the excavation data proves that an eastern crypt could not have been found, since the entire surroundings of the crypt were rebuilt during the renovation at the end of the twelfth century. Moreover, the discovery of a fortifying wall indicates activities performed from the crypt.

Written sources on a possible crypt are scarce. The major source in this case is the *Gesta Episcoporum Leodiensium* of Gilles van Orval. The chronicle was compiled in the thirteenth century, making use of the existing sources. However, the source of the passage in which Gilles refers to the eastern crypt, the *crypta inferior* cannot be traced. Nevertheless Gilles generally is a reliable authority.

The pre-Romanesque St. Lambertus of Liège resembles the Cathedral of Cologne in many respects. The excavations proved that both churches had similar types of apses. Both also had two tran-

septs. As the apsis at Liège had actually passed out of use at the time when it was built, the choice of the architect must have had a particular meaning. It is obvious that he may have wished to refer to the Cathedral of Cologne.

The reason of this reference can be interpreted in various ways. It has been suggested that Notger's church can be seen as a manifesto of the recently established power of the Ottonians in politically unstable Lotharingia. On the other hand, the fact that Notger was capable of building a large cathedral can in itself be seen as a convincing sign of his and the German emperor's power. Motives for the renovation of the church at Liège may have been the dilapidated state of its predecessor and the church as a sign of the power and ambition of the bishop.

The church and court-house of Westzaan

Thomas von der Dunk

In the eighteenth century, at a forty years' interval, two large new buildings arose at Westzaan, a small village in the Zaan region northwest of Amsterdam, dominating the village silhouette to this day. One is a good example of the so-called 'New Flamboyance' of the middle of the century, the other of the 'Noble Simplicity' succeeding it as a reaction some decades later.

In 1740-'41 the medieval church was first replaced by a new building in Rococo style; only the existing tower was preserved, which was however to collapse in 1843. The new church acquired a ground plan in the form of a Greek cross, a form going back to the Noorderkerk in Amsterdam (1620-'23) by Hendrick de Keyser. Elements characteristic of the rococo-period are the rounded-off corners of the arms of the cross, and the elegant Dutch gable above the right-angled closure of the east wall; the latter had originally been intended to be repeated at the transept gables.

Subsequently, between 1781 and 1783 a new court-house appeared, commissioned by the bailiff and secretary of the judicial district, Simon Jongewaard jr., next to the church in the place where a simpler building had preceded it. The design of the court-house had been made by the Amsterdam town architect Johan Samuel Creutz. It was a very small, but also very modern building in neo-Classical style which owes its significance to the peristyle of (four) detached columns at the front, the first of its type realized in The Netherlands. However, at the same time the court-house still possessed many elements which were characteristic of Baroque and Rococo, such as the linking in pairs of the portico columns, the rounded-off corners and the elegant cupola on the roof with its buttresses swerving out concavely. The cube-shaped building has two floors, of which the general layout and decoration have been well preserved in general.

It has been suggested that the Court-house of Westzaan is a simplified version of a project Creutz may have submitted for the prize contest for the new Town Hall of Groningen in 1774, because there a portico had been explicitly required. However, apart from this portico the design with the motto of *Honor Vitae Delicia*, which for graphological and orthographical reasons can probably be attributed to Creutz, shows few similarities. What is striking about this latter plan is notably the cupola crowned with an obelisk - a kind of *Pickelhauhe* - possibly to be traced back to the book of examples of De Neufforge. The cupola and the general layout of the façade of the Court-house itself are more likely to have been inspired by a contemporary print of an (unknown) Italian church façade which was to be included in a Dutch print work in 1786.

Architectural drawings by the children of the municipal orphanage in Utrecht

Thomas von der Dunk

In the Topographical Atlas of the municipal archives of Utrecht there is a unique collection of drawings. They were made by orphan boys from the Reformed orphanage on the responsibility of art teacher Arnoldus Koopman who was employed there from 1766 to 1805. A quarter of the 296 preserved drawings fall under the scope of architecture, of which one-third concerns accurate studies of columns and two-thirds are drawings of stairwells, rooftimbers and roof constructions.

The greater part of them was signed and unfortunately just a small part of them was dated. On the basis of these datings it is to be assumed that most of them were made during the last period of their makers' stay in the orphanage, which they usually left around the age of 24.

Apart from these there are twelve drawings on various subjects, probably chiefly from the period between 1770 and 1780. These are the most interesting ones. They include, for instance, designs for town halls and country estates, for domed summerhouses and garden houses, as well as a beautiful sketch of an organ front. There often was a connection with the trade for which the maker was being educated, frequently the trade of carpenter, but also of decorative painter (a ceiling), cabinetmaker (the organ) or stained-glass artist (garden houses with a lot of glass). From a stylistic point of view the designs are rather conservative in character; the new neo-Classicism of those days is hardly noticeable.

AUTEURS

Drs. Gabri van Tussenbroek studeerde Mediëvistiek aan de Universiteit van Utrecht, waar hij in 1995 afstudeerde. Na anderhalf jaar als freelancer te hebben gewerkt voor onder andere de gemeente 's-Hertogenbosch, is hij vanaf 1 januari 1997 als onderzoeker in dienst van NWO. Hij bereidt een proefschrift voor over de organisatie van het bouwbedrijf in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in de periode 1550-1650.

Dr. Thomas H. von der Dunk werkt als post-doctoraal onderzoeker bij het Huizinga Instituut (standplaats Utrecht) waar hij een studie voorbereidt over het nationale karakter van de Nederlandse bouwkunst in de late 18de en vroege 19de eeuw.

RESTAURATIE HAAGS GEMEENTEMUSEUM

Hillen & Roosen B.V.
Mensinghe 78
1083 HG Amsterdam

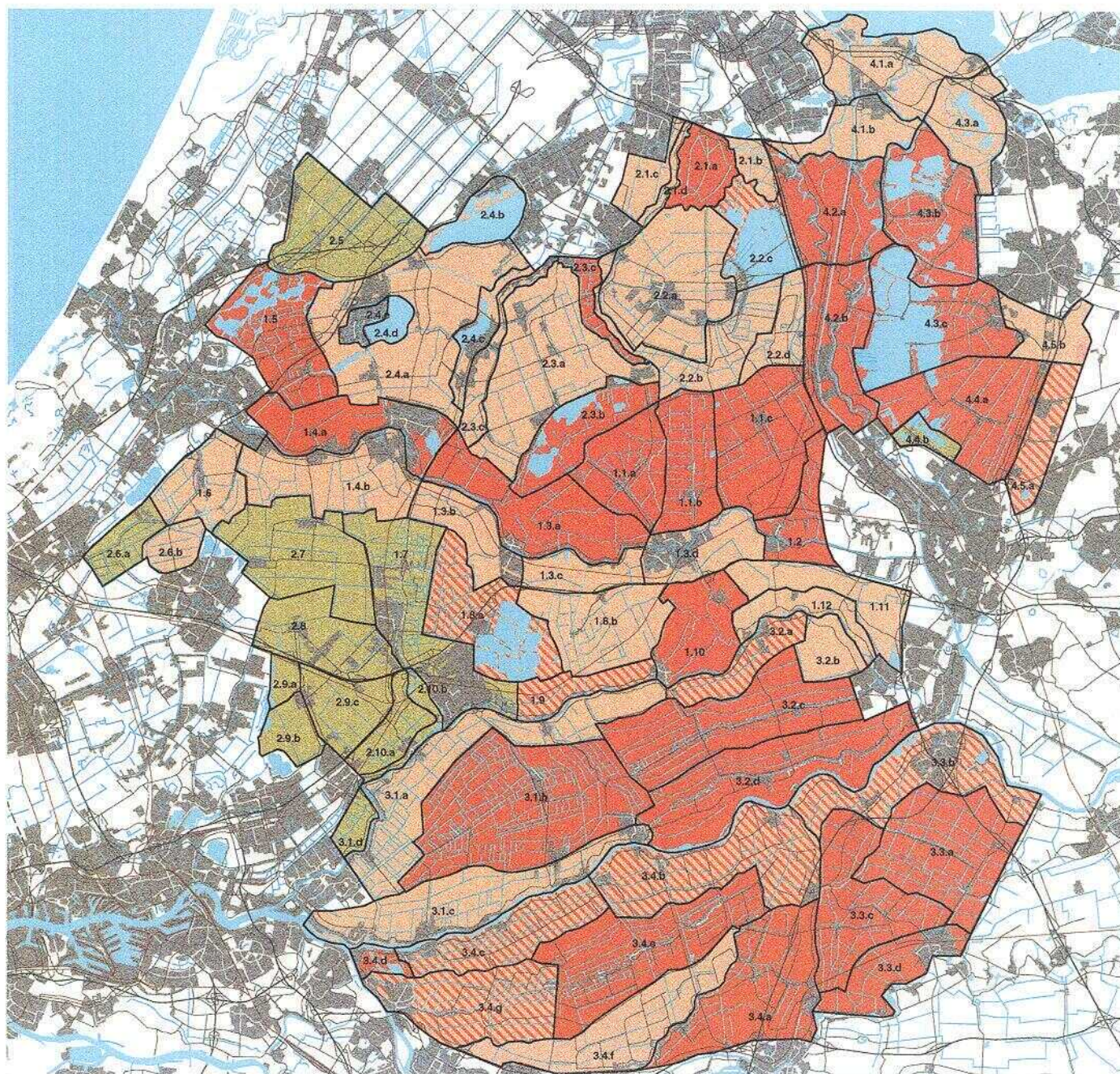
Postbus 75950
1070 AZ Amsterdam

Tel.: 31 (0) 20 - 541 9 541
Fax: 31 (0) 20 - 661 0 614
e-mail: hillen@euronet.nl

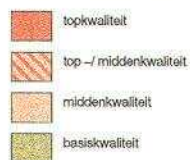
HILLEN ROOSEN

Restaureert ook Kunstwerken

UTILITEITSBOUW, WONINGBOUW, ONDERHOUD,
RESTAURATIE, RENOVATIE EN PLANONTWIKKELING

**cultuurhistorische waarderings –
kaart van het groene hart**

Auteursrecht voorbehouden.

Platform Landschap en Cultuurhistorie Amsterdam 1996, ontleend aan
Borger & Vesters, *Cultuurhistorie in het Groene Hart* 1996.